

Eestlaste kuvand 18. ja 19. sajandi Euroopa reisikirjades (kuni 1850. aastateni)

Marge Rennit

Teesid: Artikli eesmärk on analüüsida eestlaste kuvandit 18. sajandi ja 19. sajandi esimese poole Euroopa reisikirjeldustes. Käsitletava perioodi eestlaste kirjeldused kannavad valgustusajastu pitsert. Olulise muutuse eestlaste kuvandisse tõi talurahva pärisorjusest vabastamine aastal 1816 Eestimaal ja 1819 Liivimaal. Euroopa lugejate seas populaarses reisikirjanduses loodi kirjeldatud maade ja rahvaste kuvand ning raamatute tiražeerimise ja tõlgete kaudu levis see ulatuslikult ning jäi püsima ka ajas.

Märksõnad: eestlased, kuvand, reisikirjandus, 18. sajand, 19. sajand

Reisikirjandus oli valgustusajastul Euroopa lugejate seas populaarne kirjandusliik. Reisikirjandusel oli meelelahutuslik, hariv ja praktiline funktsioon. See võimaldas avastada maid ja kultuure, mis polnud lugejale kättesaadavad, ning saada teadmisi, mida sotsiaalne staatus poleks võimaldanud. Teisalt võimaldas reisikirjandus tutvuda maade ja rahvastega, millega kohtumine lugejal ees seisis. Nõudmine reisikirjade järele oli suur ning aja jooksul kujunes välja reisikirjanike profession. Populaarsetest väljaannetest ilmusid kordustrukid, sageli tõlgiti neid teistesse Euroopa keeltesse. Reisikirjanduses loodi kirjeldatud maade ja rahvaste kuvand ning raamatute tiražeerimise ja tõlgete kaudu võis selle levik olla geograafiliselt lai ja ajas püsiv.

Aja vaim mõjutas reisisihtide valikut. Positsioonikal noormehel oli 17. sajandil oluline külastada Euroopa suurimaid õukondi Pariisis, Madridis, Roomas, Veneetsias või Viinis. 18. sajandi teisel poolel lisandusid populaarsete reisisihtkohtadena Šveits, Saksamaa, Madalmaad ja eriti Inglismaa. Turismisihtkohtadeks polnud Ida- ja Kagu-Euroopa, Skandinaaviamaad ega Venemaa. Veel 18. sajandil reisiti Venemaale peamiselt ametiasjus, kuid sajandi lõpul hakkas olukord muutuma ning 19. sajandi algusest paelus Venemaa Euroopa turistide üha enam.

Eestlaste varased käsitlused

Talurahvas oli seisusliku ühiskonna alus, ta oli kõige alam, vähimate õigustega seisus, mis allus omaette seadustele. Talupoegadesse suhtumise muutumist alates 17. sajandist (ka Baltimaades) ja selle muutuse põhjusi on tabavalt kirjeldanud Ea Jansen. Tema mõttekäik sobib hästi sisse juhatama artiklit eestlaste kuvandi käsitlustest 18. ja 19. sajandi Euroopa reisikirjades. Inimkonna ajaloos on koos ebavõrdsuse paratamatuks tunnistamisega ikka ja jälle ilmnunud püüd võrdsusele, mis leidis jõulise väljenduse 17. ja 18. sajandile omastes õigluse ja poliitilise võrdsuse ideedes. Nii hakati Baltikumi valgustuse ajal ka eesti ja läti talupojas nägema inimest. Samas hakati märkama inimeste etnilisi ja rahvuslikke erinevusi. Rahvusluse tõus Euroopas mõjutas ka Baltikumi, samuti see, et Euroopa vaimsuses kasvas kolonisatsiooni laienedes huvi kõige võõra ja eksootilise vastu. Valgustusideede mõjul hakati märkama talurahva tähtsust majanduselus. Kujutlusele talupoja tähtsusest lisandus tsivilisatsioonist rikkumata looduslapse romantiline idealiseerimine herderlikus vaimus. (Jansen 2007: 119–120.)

17. sajandil ilmusid Eesti- ja Liivimaal mitmed teosed, milles käsitleti põlisrahvaste eestlaste ja lätlaste kombeid ja uskumusi. Neist olulisemad olid Kuusalu pastori Johann Wolfgang Boecleri *Der einfältigen Ehsten Aberglaubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten* (1685)¹ ning Urvaste õpetaja Johann Gutsblaffi *Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandeten Bäche in Liefland Wöhhande* (1644). Lätlaste usundi ja kommete teenekaim kirjeldaja oli 17. sajandil Kuramaal tegutsenud pastor, hilisem superintendent Paul Einhorn (Talve 2004: 169).

Eestlaste kirjeldusi ilmus 18. sajandi baltisaksa valgustajate teostes, kusjuures keskne teema oli talurahva pärisorjus. Kuigi valgustusideede levik algas Baltimaades juba 1740. aastatel, langes valgustuskirjanike tegevus siin kokku Katariina II valitsusajaga. Esimesena kritiseeris talurahva pärisorjuslikku seisundit Torma pastor Johann Georg Eisen von Schwarzenberg (1717–1779). Ta toonitas oma 1764. aastal ilmunud kirjutises, et rahvuslik rikkus sõltub talurahvast ning vaba talupoeg võib tuua riigile ja mõisnikele palju suuremat kasu kui pärisori (Jansen 2007: 119–120).

Valdav osa 18. sajandi Balti valgustuskirjanikke olid Saksamaalt sisserännanud haritlased. Tuntuim neist oli August Wilhelm Hupel (1737–1819), kes suhtus talupoegadesse konservatiivselt – neile tuli küll haridust anda, kuid selle eesmärgiks oli oma seisuse piirides püsiv ja sellega rahul olev talupoeg. Pärisorjusest vabastamiseks polnud talupojad tema meelest valmis (Talve 2004: 217–218). Eestlasi iseloomustas Hupel mitme negatiivse omadusega (kavalus, valelikkus, ebaviisakus, kättemaksuhimu, laiskus), eestlased elasid tema sõnul

mustalt ja kaldusid joomarlusele. Eestlaste halbu iseloomuomadusi pidas Hupel, nagu teisedki 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse valgustuskirjanikud, pärisorjuse tagajärjeks. Janseni sõnul:

Inimkond, inimlikkus, kultuur – see kõik oli tollal omane loomulikult Euroopale ja euroopalikule kirjakultuurile, milles nähti inimkonna arengu tippu, ja selle arusaama järgi ei tähenda eestlaste karakteriiseärasused muud, kui et nad on alles lapsealine rahvas, niisiis “alaarenenud eurooplased” (Jansen 2007: 121–122).

Hupelist veidi noorema põlve autor, Laiuse pastor Heinrich Johann von Janau (1753–1821) ründas aadli eesõigusi ning nõudis talupoegade pärisorjuse piiramist ning talurahvakohtute ja -koolide rajamist.

Pärast Prantsuse revolutsiooni tõusis Baltikumis taas esile pärisorjuse küsimus. Selle perioodi olulisim publitsist oli Garlieb Merkel (1769–1850), kes erinevalt varasema perioodi baltisaksa mõõdukatest valgustajatest seadis eesmärgiks pärisorjuse lõpetamise moraalsetel põhjustel, vajadusest kaitsta inimõigusi. G. Merkel rõhutas Balti põlisrahvaste muistset hiilgeaega, nende sõjalist vaprust ja visa vastupanu vallutajatele. Eestis koduõpetajana töötanud Johann Christoph Petri (1762–1851) lisas G. Merkeli lätlaste käsitlemisele mahuka ülevaate eestlastest. Radikaalsete valgustajate Merkeli ja Petri silmis olid eestlaste ja lätlaste pahed argumendiks, miks inimest rikkuv ja alandav pärisorjus tuleb kaotada (Jansen 2007: 122).

Eestlasi mainiti ka 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi reisikirjades, neist tuntuimad on saatkonnaliikmetena Eesti alasid külastanud Johann Arnold Brandi, Hans Moritz Airmani, Adam Oleariuse, Antonius Goeteerise ja Adolf Nicklasen von Steinkallenfeldsi reisikirjeldused. Eesti- ja Liivimaad kirjeldasid varausajal enamasti reisikirjad, mille autorid liikusid Euroopast Venemaale. 16. ja 17. sajandil elavnesid Euroopa riikide suhted Venemaaga. Suurenes vajadus teabe järele Venemaa kohta ja reisikirjad olid heaks informatsiooni allikaks.

Ülevaate Eesti alasid käsitlevatest 16. ja 17. sajandi reisikirjadest on teinud Triin Parts Tartu Ülikoolis kaitstud magistritöös. Tema hinnangul on eestlaste kirjeldused antud perioodi publitseeritud reisikirjanduses saanud teenimatult vähe ajaloolaste tähelepanu (Parts 2007: 10). Reisiolude kõrval kirjeldati enim lihtrahva eluolu. Kõige enam üllatas ja šokeeris võõraid siinse talurahva olukord. Sellist viletsust, vaesust ja rõhumist ei olnud paljud autorid kusagil mujal näinud. Sageli võrreldi eestlaste olukorda loomadega (Parts 2007: 66–67). Läbini negatiivselt kirjeldati eestlaste peamisi iseloomujooni – lisaks ebausule nimetati rumalust, harimatust ja mitmes reisikirjas ka varastamist, kirjeldati talurahva vaenu sakslaste vastu (Parts 2007: 68).

Reisimise olmeprobleemid leidsid kajastamist paljudes tekstides. Võib arvata, et reisijate reaalsed kontaktid kohalike elanikega olid intensiivsed, kuna sageli ööbiti teel olevates taludes. Viletsad, räpased ja elamiskõlbmatud elamud oli üks võõraid šokeerinud teema (Parts 2007: 76–77). Palju pöörati tähelepanu talurahva riietusele. Kirjeldati riideid, ehteid ja peakatteid – kõike seda, mis erines harjumuspärasest. Võõrastele tundus, et sinne rahvas riietub vaeselt ja viletsalt ning piduriided ei erine igapäevastest (Parts 2007: 80–81).

Eestlaste kujutamist varauusaegses Eesti- ja Liivimaa ajalookirjutuses on vaadelnud näiteks Katri Raik, kes on nentunud tollaste Saksa humanistide ja kohalike ajalookirjutajate kroonikates põlisrahvuste kohta leiduvate arvukate teadete vähest kasutamist uurijate poolt (Raik 2006). Janet Laidla ja Piret Lotman on tutvustanud varauusaegsetes kroonikates jt ajalookäsitlustes leiduvaid eestlaste kirjeldusi (Laidla 2007; Laidla 2009; Lotman 2008). Ulrike Plathi uurimus vaatlleb baltisakslaste ja eestlaste vastastikust maailmapilti 18. ja 19. sajandil ning ajastu muutuvate ideede ja stereotüüpide mõju sellele (Plath 2011). U. Plathi doktoritööna kaitstud monograafia allikatering on väga lai, valdavalt on ta kasutanud baltisaksa autorite teoseid. Töö allikate hulka kuuluvad ka mitmed antud perioodi reisikirjeldused, kuid vaid üksikud siinses töös kasutatutest.

Ülesandepüstitus, allikad, uurimismeetod

Artikli eesmärk on analüüsida eestlaste kuvandit 18. ja 19. sajandi esimese poole reisikirjanduses. Uuritakse, kuidas on eestlasi kujutatud antud perioodi reisikirjeldustes ning kas nendes peegelduv kuvand on ühetaoline või ilmnevad eestlaste kirjeldustes väljaandeti suuremad erinevused. Käsitletav pooleteise sajandi pikkune periood võimaldab jälgida ka üldisemaid arengutendentse eestlaste kuvandi kujutamisel. Suur Prantsuse revolutsioon ning sellele järgnenud sündmused moodustasid Euroopa arengus murrangulise ajastu, mis mõjutas tugevasti eurooplaste mõttemaailma ning huvipakkuv on jälgida selle mõju Balti põlisrahvaste kujutamisel. Eestlaste kõrval vaadeldakse naaberrahvaste kirjeldusi ning võrreldakse eestlaste kuvandit lätlaste, venelaste ja soomlaste kuvandiga.

Vähemal määral on töös uuritud eestlaste kirjelduste allikaid. Küsimusele, kas kirjeldused on sündinud vahetust kokkupuutest põliselanikega või on kasutatud varasemaid (reisi)kirjeldusi, pole enamasti lihtne vastata. Raske on leida vastust ka küsimusele, kas reisimise viisil, marsruudil või teeloldud ajal oli seos kirjelduse sisu ja kvaliteediga (mõeldud on kirjelduse asjatundlikkust, detailrikkust jms). Huvitavat lisateavet autori ja tema teose kohta võivad

pakkuda reisiraamatute autorite, väljaandjate ja tõlkijate eessõnad, mida on antud töös vähesel määral kasutatud. Reisikirjelduste allikad ja retseptatsioon on omaette teema, mis vajab põhjalikumat käsitlemist kui siinse artikli maht seda võimaldab.

Ka eestlaste ja nende eluolu kirjelduste etnoloogiline analüüs pole antud töö eesmärgiks.

Eestlastest põliselanike kuvandi uurimiseks kasutati Euroopa reisikirjanike 18. sajandi ja 19. sajandi esimese poole publitseeritud reisiraamatuid. Valdav osa Euroopa reisikirjandusest, mis sisaldab Balti provintside kirjeldusi antud perioodist, on publitseeritud Venemaale/Peterburi sooritatud reiside tulemusel. Balti provintsid olid harva iseseisvaks reisisihtkohaks ning Balti provintside kirjeldused moodustasid reisikirjadest ühe osa. Olulisemad reisikirjeldustes käsitletud teemad olid reisi tehniline külg ja teed, majutus ja toitlustus, linnad ja asustus, piirkonna ajalugu ja muinsused, maastik, maakasutus ning kohalikud elanikud.

Reisikirjanduse žanr (*Reiseberichte, Reisebeschreibungen, Travel Writing, Travelogues*) pole üheselt määratletav. Üheks reisikirjanduse alaliigiks kujunesid alates 19. sajandi algusest laiemat kasutust leidnud reisijuhid (*Reiseführer, Reisehandbücher*), mis aga siinse uurimuse allikate ringi ei kuulu.² Reisikirjanduse piirimaile võisid läheneda ka riigi ja rahva kirjeldused. Niisugustes väljaannetes leidub ka Balti provintside, sh eestlaste kirjeldusi, kuid allikmaterjali selge piiritlemise eesmärgil pole riigikirjeldusi käesolevas artiklis kasutatud.³ Allikate homogeensuse ja võrreldavuse huvides on kõrvale jäetud ka Vene impeeriumi erinevatest, sh Balti kubermangudest pärit autorite reisikirjeldused, samuti Venemaale ümber asunud või seal pikemat aega peatunud Euroopa autorite kirjeldused.⁴

Euroopa autorite reisikirjeldustest, milles käsitleti Eesti alasid (kokku 42), oli eestlaste kirjelduste analüüsimiseks võimalik kasutada 22 väljaannet (jaotust perioodide, rahvuste ning eestlaste kirjeldustaseme alusel vt tabel 1). Eestlaste kirjelduste jaotamine kolme astmesse on tunnetuslik, eesmärgiks nii uurija kui ka artikli lugeja hõlpsam orienteerumine allikmaterjalis. Paradoksaalselt võib väärtuslikumaks pidada põgusaid ja keskmise pikkusega eestlaste kirjeldusi, sest nende puhul on autori isikliku kogemuse tõenäosus põlisrahvuse kirjeldamisel suurem. Tabelis 2 on esitatud teadaolevad autorite isikuandmed, andmed Baltimaades/Venemaal viibimise ja reisiraamatu ilmumise aja kohta ning teostes kasutatud eestlaste ja nende naabrite nimetused. Andmed on saadud erinevatest allikatest: käsitletud teostest, biograafilistest leksikonidest jt teatmeteostest,⁵ raamatukogude elektroonilistest kataloogidest ning internetiotsingute kaudu erinevatest andmebaasidest.

palju riideid, et mitte olla alasti”, märkis ta, et sama olukord valitseb Kura- ja Liivimaal ning sealt Laadoga järve poole liikudes on see üha halvem:

Ükskõik kui viljakas on maa, on talupoegade olukord väga halb nendes provintssides, kus valitsejad rõhuvad aadlikke ja need omakorda alamaid – eriti Vene valdustes, millest hullemat pole võimalik ette kujutada (La Motraye 1732: 90).

1739. aastal laevaga Peterburi reisinud ja Tallinnas peatunud Francesco Algarotti (1712–1764) kirjeldas seal nähtud talupoegi. Nimetades eelnevalt Tallinna kodanike head elujärge Põhjasõja-eelsete privileegide säilimise tulemusel, kirjeldas ta selle kontrastina eesti talupoegi. Tema sõbrale saadetud kirjeldusel on terav sotsiaalkriitiline toon:

Kuid, mu Lord, kui ma kõnelen nende inimeste [tallinlaste] õnnest, siis peame välja jätma selle osa, kõigest kõige arvukama, kes harib maad; selle osa, nii põlastatud ja nii väga austust vääriva, kelle õnnest Vergilius nii harmooniliselt laulis, ja mis on selgelt võõras nendes maades. Talupojad on siin orjad, nagu Poolas ja Venemaal; nende omanik müüb neid nagu kariloomi, keda nad kasvatavad. Sellest tulenevalt, siin ei öelda, et kellelgi on nii suur sissetulek, vaid et kellelgi on nii mitu tuhat talupoega. [---] On tõesti šokeeriv näha neid vaeseid armetuid; inimvaresid, oma välimusega ärritavaid. Kujutlege, mu Lord, räbalates luukeresid, surmkahvatu näo ja räpase habemega. Naised, enne veel kui esimese nooruse õitseng on möödunud, on kaotanud jäljed oma soost; ja riietuselt ja käitumiselt sarnanevad täpselt oma hirmsatele abikaasadele (Algarotti 1769: 38–39).

Alates 1735. aastast Venemaal sõjaväerastina teeninud Suurbritannia alam John Cook reisis 1749. aastal Peterburist Riiga, et jätkata teenistust sealses garnisonis. Ühes Eestimaa külas toimunud intsident, kus talupojad käitusid reisija suhtes jämedalt ning keeldusid talle heinu müümast, mõjutas oluliselt tema suhtumist piirkonna põliselanikesse:

Liivimaa erineb teistest Venemaa osadest väga; inimestel on rohkem vabadust, kuid nad taotlevad enamat, kui neile kohane, isegi nii palju, et tekitavad reisijale kannatusi (Cook 1770: 589).

John Cook hindas Liivimaa talupoegade olukorda naabritega võrreldes, väites, et “Liivimaa talupojad elavad kõik orjuses, samuti ei ela nad nii hästi kui vene matsid” (Cook 1770: 595). J. Cooki reisikirjast tsiteeritud Liivimaa talupoegade kahe kirjelduse vasturääkivust on raske seletada. Liivimaa ja vene talupoegade olukorra võrdlus on John Cooki ligi 15 aastat Venemaal elamise kogemust arvestades kaalukas.

18. sajandi teise poole reisikirjad kirjeldavad põlisrahvaid mitmekülgsemalt. Kõigis neis leiab käsitlemist eestlaste välimus ja riietus ning enamuses elupaik (külad, elamud ja elamute sisustus), meelelaad ja iseloom, keel ja kombed. Enamasti olid kirjelduste autorid sakslased. See pole üllatav, sest Saksa haritlaste ränne Läänemere provintssidesse oli sel ajal väga aktiivne. Autoritest kolm (Joachim Bellermann, Johann Teophil Ludwig Orlich, Christian Hieronymus Justus Schlegel) tulid Eestimaale koduõpetajaks. 18. sajandi saksa valgustus äratas literaatide sügavama huvi põlisrahvaste vastu ning tekitas kaastunde nende viletsa olukorra suhtes, see kajastus mitmes reisiraamatus ([Bellermann] 1788; [Schlegel] 1819; Feyerabend 1801).

Rakvere lähedal Kloodi mõisas aastatel 1778–1781 koduõpetajana teeninud Joachim Bellermann (1754–1842) käsitles eestlaste orjust, harimatust ja ebausku, süüdistades kõiges selles teravalt sakslastest rõhujaid.⁷ Kehvale kiriku- ja koolikorraldusele lisandus tema sõnul

inetu orjus, tuhat vaeva, millele pärisori igal silmapilgul allutatakse, selle tulemuseks on loidus ja masendus või tigheidus ja kättemaksuiha [---]; vaadates põlisrahva elulaadi, kooselu loomadega, kelle keele ja kombed nad on omaks võtnud; hirmu kuradi, nõidade ja kujutletud olendite ees, kuna jumalast teavad nad vähe või mitte midagi [---]; kaaludes viletsust, millesse juba aastasadu kestnud rõhumine on arvuka põlirahva viinud ja mis nähtavasti veel kaua kestab [---] ([Bellermann] 1788: 8–9).

1780. aastal Eestimaale Valkla mõisa koduõpetajaks tulnud Christian Hieronymus Justus Schlegeli (1755–1842) eestlaste iseloomustuses kõlab sarnane terav sotsiaalkriitiline toon.⁸ Schlegelit kohutas eestlaste armetu olukord:

Mind on paigutatud teise maailma. Minu jaoks on kõik uus. Inimeste [eestlaste] keel ja kombed. Nende käitumisel, kui nad kellelki midagi paluvad, on täiesti teine värving; nad kummardavad sügavalt, haaravad põlvedest kinni ega puudu palju, et nad sarnanevad anujale, kes vanades paganlikes Rooma templites jumalatele oma palved ja soovid saatsid. Nende elamud on täiesti erinevad mujal nähtust; nad koosnevad üksteise peale laotud palkidest, mille vahed on samblaga täis topitud; sisemus on suitsust täiesti must ja majakraam nii vähene ja armetu, nad sarnanevad inimestele, kes on vaevu jõudnud ühiskondlikule tasandile [kaum in den Stand der Gesellschaft gerteten sind] ([Schlegel] 1819: 118–119).

Temas tekitas kibedust talupoegadesse suhtumine mõisas: “Inimsõbralikkus on huultel, kuid mitte südames – vähemalt mitte talumeeste suhtes.” Aastasade vältel toimunud alandamine on talupojad niisuguseks muutnud, oli autori veendumus ([Schlegel] 1819: 131, 136). Nii otsustas valgustusideedest

mõjutatud Ch. H. J. Schlegel, kes ei suutnud harjuda kirjeldatud olukorraga, pöörduda tagasi Saksamaale. Tema lahkumisotsuse muutis kohtumine tulevase abikaasa Helene Eleonore Pauckeriga ning Schlegeli edasine elu kulges Venemaal.⁹

Samas kirjeldas Ch. H. J. Schlegel eesti talupoegade loidust (*Trägheit*) ja vajadust neid jõuga töö juures hoida. Loiduse tõttu oli mõisates talupoegi poole rohkem kui võinuks olla. Schlegeli väitel oli sellel mitmeid põhjusi, nende hulgas põliselanike kehv toit ja raske töö, kuid ka nõ moraalne põhjus, mis tulenes talupoja olukorrast isanda suhtes. Selle muutumine tooks kaasa suurema tegutsemistahte ja perede heaolu kasvu. Oluliseks takistuseks olukorra muutmisel oli tema sõnul talupoegade kindla omandi puudumine, samuti vähene kommunikatsioon talurahva hulgas:

Et talupoeg on liiga vähe jõukas, onnid on üksteisest liiga kaugel ja tee läbi küla enamasti kohutav; siis on loomulik, et ka nende omavaheline läbikäimine on takistatud, mistõttu ideed liiguvad nende hulgas viletsasti; järelikult kannatab seeläbi oluliste majapidamist, põlluharimist ning üleüldse nende hoolekannet [Wohlfahrt] käsitlevate küsimuste selgitamine ([Schlegel] 1819: 168).

Kõige õnnelikumaks mõisaelanike hulgas pidas Schlegel eestlastest teenijatüdrukuid, kes õhtuti koos ketrasid ja laulsid. Pöördudes oma mõttelise kaaslase poole, kirjutas ta:

Siin saad sa ühe nende laulu. Ma pean seda viisi väga meeldivaks ja sõnu ülimalt armsateks. Selles on midagi originaalset, mis selles rahvas [Nation] üldse paistab ([Schlegel] 1819: 176).

Tegemist oli tuntud eestikeelse lauluga “Hiir hüppas, kass kargas”, mille sõnad koos saksakeelse tõlkega reisikirjas publitseeriti:

*Illus sneizid kenna nõrsand
Tachzid pari minna
Ihr ippas kaiss kargas
Wanna karro lei trummi
Talle kenne tansies
Wanna lammas laulis
Kirp ippas agnast weillja
Wöerat wasta wotma
Tulge kokko pulma lésed
Tulge noorti saxti pulma
([Schlegel] 1819: 176–177).*

Detailselt kirjeldas Ch. H. J. Schlegel eestlaste talverriietust:

Talupoeg kannab lambanahka, vahel ka hundinahka ja selle peal pruuni kalevist kuube [Tuchrock]; mõlemad on puusade kohal vööga tugevasti kokku seotud. Jalad on kinni seotud villaste lappidega, mille alla on vahel tükk karusnahka pandud ning kinnitatud sidumisnööride või rihmadega; kogu jalg pistetakse nn pastlasse [Passel], tükki härjanahka, millel on mõningane sarnasus meie tuhvlitega. Peas on tal paks karvamüts, mis on niisuguse kujuga, et osa sellest saab üle põskede tõmmata. Allalangevad juuksed katavad kaela ja kukalt. Käes on paksud karusnahast kindad, millel on pöidla jaoks eraldi sõrm. Ülejäänud neli sõrme on koos ja soojendavad üksteist ([Schlegel] 1819: 184).

Talupojal tuli sageli väljas pakase käes töötada – metsa teha, kaubavooris sõita. Kuna Eestimaal (erinevalt Liivimaast) oli mõisaomanikel lubatud pidada nii palju kõrtse (*Wirthshaus*) kui sooviti, ja neid võis kohata maanteel iga paari versta järel, sai talupoeg end külmal ajal soojendada. Toidu ja hobuse sööda võttis talupoeg kaasa ning kui võimalust oli, ostis kõrtsist viina: “Kui tal on tükk leiba ja klaas viina, on ta rahul” ([Schlegel] 1819: 185).

Saksamaal õigusteadust õppinud ja 1770. aasta kevadel Eestimaale koduõpetajaks tulnud Johann Theophil Ludwig Orlich saabus laevaga Paldiski reidile.¹⁰ Reisikirjas on ta põgusalt kirjeldanud laevale paadiga vastu seilanud eesti talupoegi (*esthländische Bauern*), kellel oli Orlichi sõnul metsinimese välimus (*das Ansehn wilder Leute hatten*). Nende riietus koosnes jämedakoelisest värvitud särgist, mis oli rinnal avatud ja ulatus jalataldadeni; nende jalad olid paljad, juuksed turris ning pikk habe muutis nende välimuse veel erakordsemaks ([Orlich] 1792: 21). Meeste, naiste ja laste ainsaks suviseks riietuseks oli särk ja külmal aastaajal jämedast kangast kuub (*Kittel*) või lambanahkne kasukas. Mehed lasid oma habemel kasvada ning omandasid seeläbi täielikult mustlase välimuse. Abielunaine varjas oma juukseid hoolikalt tanuga (*Weibermütze*), kuid vallalised naised ei katnud juukseid üldse või kandsid väikest papist peakatet (*Krone*), mis oli paljudel kuldpaberiga kaunistatud ([Orlich] 1792: 27–28).

J. T. L. Orlich kiitis reisijate mugavust Paldiski–Tallinna maanteel ning teeäärsete mõisakõrtside puhtaid tube ja korralikku toitu. Seevastu nägid talumeeste majad välja täiesti armetud:

Üks ainuke nn must kamber on kogu perekonna ühiseks eluruumiks. Kogu maal pole hoonetel korstnaid, välja arvatud aadlike, kirikuõpetajate, köstrite elamutel ja võõrastemajadel. Taluonnides või -tubades [Isba oder Stube des Bauern] on pidevalt suitsupilved, nendesse sisenemisel tuleb sügavalt kummarduda, et suitsupilvest allpool pingile laskuda ja

sealt armetut majapidamist silmitseda. Vähehaaval väljub suits lae alt ([Orlich] 1792: 27).

Terve pere magas ahju taga laudadel, mehed-naised läbiseigi. Samas said magamiskoha ka talus peatunud võõrad, niisuguse käitumise moraalselt poolt kommenteeris Orlich järgmiselt:

Muidugi on sageli näiteid, kus rikutakse kasinuse seadust, kuid selle tagajärjed ei too kaasa häbistamist. Aadlik ise saab oma alamate juurdekasvust kasu ning talupoega, kes on raskest tööst ja mõisateost [Frohn-dienste] kurnatud, hoitakse pideva ikke all ning ta on rahul, kui tal on ka vaid leiba, ega juurdle sündsuse üle ([Orlich] 1792: 28).

Niisuguse orjuse juures kohtavat Orlichi sõnul siin ja seal siiski üksikuid jõukaid talupoegi, kuid enamasti eelistasid nood näida vaesed.

Ka kõige jõukamate majapidamisest vaatab vastu vaesus. Nende hobustel, veokitel ja põllutööriistadel ei leidu kopika eestki rauda [---]. Ükski hobune pole rautatud, nende valjastel pole rauda, pole isegi ühtki äket, adratera, reha, labidat, millel võiks märgata seda metalli ([Orlich] 1792: 29).

Edaspidi Liivimaal mõisniku sekretärina töötades puutus ta tihedalt kokku mõisa teenijarahvaga. Ta kirjutas:

Suurem osa talupoegadest ja talunaistest paistavad silma oma sünge, kurva olekuga ja ainult mõisarahval, kes isandatega pidevas läbikäimises saavad rohkem kultuuri, kohtab aeg-ajalt muretuid ja avalaid nägusid ([Orlich] 1792: 47).

Kahes väljaandes kirjeldas Balti põlisrahvaid aastatel 1788–1791 Venemaal viibinud šotlane William Thomson. 1788. aastal Riias Tallinna reisinud Thomson kirjeldas Pärnu jõe ülesõidul nähtud Liivimaa talupoegi:

Neil inimestel oli täiesti armetu välimus, ning nad kandsid eriliselt jämekoelist kehva riietust. Liivi keelt [das Livische]¹¹ polnud ma varem kuulnud kõneldavat. Nüüd kuulsin ma seda; kõrvale pole seal küll midagi meeldivat ja armastusväärset (Swinton [Thomson] 1793: 99).

1791. aastal Peterburist Euroopasse siirdunud W. Thomson kirjeldas teel Tartust Riia poole nähtud talupoegi:

Liivimaalased [Livonians] meenutavad nii väga preestraid: nende riided on üldiselt musta värvi, habe on sarnaselt aetud, kuid muus näivad nad olevat sarnased soomlastega [Finlanders]. Siiski pole nad nii viisakad, kui soomlased – harva märkasin ma neid üksteisele või reisijatele teel

kübarat kergitamas. Nad on leebe ilmega ohutu generatsioon ning ma sain teada, et nad on raskesti rõhutatud peremeeste poolt, kelle jaoks nad ei ole muud kui orjad ([Thomson] 1796: 237–238).

Thomsoni käsitluste järgi asustasid Lapimaad ja kogu Soome lahe rannikut ümbritsevaid provintse, sh Ingerimaad ja Eestimaa kubermangu soome rahvad (*Finnish nations*), Liivimaal elasid aga liivimaalased. Eestlasi ei nimetanud ta kordagi, Eesti alasid asustasid tema käsitlustes soome rahvad ja liivimaalased. Sageli võib tema reisikirjeldustes leida erinevate rahvuste võrdlusi. Võrreldes venelasi ja soomlasi:

Ükski rahvus ei erine teineteisest enam kui venelased ja soomlased. Esi- mesed on samavõrra aktiivsed, teravad ja tundlikud, nagu viimased on aeglased, raskepärased ja rumalad. [---] Soomlaste aegluse ja rumaluse osaliseks põhjuseks võib olla sobimatu kohtlemine (Swinton [Thomson] 1792: 455–456).

W. Thomson võrdles Soome lahe piirkonnas elavaid soomlasi:

Rootsi valitsuse all ja selle piiride lähedal elavad soomlased on muidugi tervemad ja puhtamad kui nende teised kaasmaalased ja kannavad ha- bet vaid vanas eas. Rootsi-poolset Soome lahel, sh Venemaa Soome alad, on palju sadamaid ja kaubalinnu elanud kaua naabritega kauplemise vaimus, mis vaatamata sellele, et maa pole nii viljakas kui üle lahe asu- val Ingeri- ja Eestimaal, on ometi inimesed teinud rikkamaks ja sellest tulenevalt ka puhtamaks ([Thomson] 1796: 96–97).

Siinkohal sobib tsiteerida 1793. aastal ilmunud saksakeelse väljaande tõlkija eessõna:

Suur hulk inglise reisijaid uurib väga harva maad, kuhu nad sõita soo- vivad, tutvuvad harva enda või teiste poolt kogutud teadetega, tunnevad vähe või üldse mitte selle maa ajalugu ja geograafiat, lahkuvad oma armsalt saarelt, olles täiesti koormatud oma isamaa talumatutest aru- saamadest – ning hindavad sama mõõdupuuga kõike, mis nende silma ette satub [---] (Swinton [Thomson] 1793: VII).

Tõlkija märkus on kirja pandud vastukaaluks autori eessõnas avaldatud arva- musele, et reisikirjelduste lugejaid ei huvita pikad biograafilised, ajaloolised või filosoofilised üksikasjad, vaid reisija enda tähelepanekud ja emotsioonid, eelkõige aga kogu ühiskonna, nii kõrgklassi kui ka lihtrahva kommete, tavade, riidetuse, elulaadi, majapidamise, meelelahutuse kirjeldused (Swinton [Thom- son] 1793: IV).

Käsitletud 18. sajandi reisikirjanike seas on erandlik Danzigist pärit ja Königsbergis õigusteadust õppinud valgustuskirjanik Karl Feyerabend (u 1775 – u 1829). Tema neljaköitelise *Kosmopoliitiliste rännakute* 3. osa kirjeldab rännakuid Eestimaal 1797. aastal. Ta suhtub silmapaistva positiivsusega Balti provintside põlisrahvastesse, eeskätt eestlastesse, vähemal määral lätlastesse ja liivlastesse. Kirjaniku valgustusideade peegeldab ristiusustamise eelse nn kuldaja, muinaseestlaste vaprusse idealiseerimine. Eestlase keskseks loomumomaduseks pidas Karl Feyerabend rahvuslikku uhkust, nad erinevad selle poolest “silmatorkaval moel” naabritest liivlastest ja lätlastest:

Kus nood orjalikult lömitavad, seal säilitab eestlane teatud rahvusliku uhkuse, mida seni ükski ahel pole suutnud kammitseda; kus nood on allahetlikkuses tummad, seal haub eestlane külmalt ja salamisi kättemaksu ning tasumist [---] (Feyerabend 2004: 31–32, 41).

Juba eestlase välimus osutavat kindlameelsele mehele. Teiseks eestlaste rahvuslikuks vooruseks nimetas ta “vankumatut truudust”. Mis põhjustas autori eestlaste-lembuse, on üksnes reisikirjelduse põhjal keeruline selgitada. Karl Feyerabend rändas peamiselt jalgsi. Paraku ei peegelda tema kirjeldused vahetut kogemust kohtumistest põlisrahvuse esindajatega, nagu võiks niisuguse rändamisviisi juures eeldada, vaid teiste autorite tööde kasutamist. Ta on korduvalt viidanud oma headele suhetele Merkeliga ning tema tööde kasutamisele kosmopoliitiliste reiside kirjeldustes.¹²

Karl Feyerabend kirjeldas põhjalikult eestlaste välimust: kehaehituse poolest “keskmist inimtõugu”, ei ilusad ega inetud; keskmisest veidi lühemad, kõhetu keha, kahvatupruuni näo ja kõrgete põsesarnadega; elavate siniste silmadega, läbitungiva terava pilguga; läikivmustade või helekollaste juustega, mitte kunagi pruunidega ning sama värvi pügamata habemega. Eestlaste rõivad olid silmatorkavad, need sarnanesid autori sõnul 11. ja 12. sajandi auväärse patriarhi riietusega: tumepruun, poolde säärde ulatuv lai volditud rüü, sellel messingpannaldega kaunistatud nahkvöö; selle all kehale liibuv kitsam rüü või kasukas ning vasakul küljel rippumas tuppe pistetud nuga. Eestlase suverõivas koosnes kergest linasest rüüst. Jõukamatel eestlastel oli valge villane pealiskuub, mida kanti vaid pidulikel puhkudel. Naised kandsid meestega sarnast pruuni pealiskuube, nende alusrõivas oli peenest linasest või villasest kangast. Kõige rikkamad eestlased kandsid pidude puhul hõbeprosse ja -kette, lihtsamateks eheteks olid klaaspärlid kaelas (Feyerabend 2004: 36–37).

Üllaid iseloomumadusi leidis Karl Feyerabend eestlaste juures veelgi, nende hulka kuulusid loomulik autunne ja vaprus. Rõhumise surve muutusid eestlaste üllad loomumadused kurjuseks ja kättemaksuhimuks; positiivsed vaimumadused nagu teravmeelsus, tundlikkus ja vastuvõtlikkus kõige

meeldiva suhtes on eestlasest rõhumise survel kujundanud aga “varga, röövli, mõrtsuka, joodiku ja ülepea äärmiselt kõlvatu inimese, kes oma liialdustes mingit mõõtu ei pea ning keda tema pahedes millegagi tagasi hoida ei saa” (Feyerabend 2004: 39–40).

Eestlaste eluviisi kirjeldas K. Feyerabend võrdluses lätlastega – elati küla-kogukondadena koos, mitte eraldi hurtsikutes nagu lätlased; mõlemad rahvad olid igapäevaste vajaduste osas vähenõudlikud (eluruumid, toit); pulma- ja matusekombed olid mõlemal rahval sarnased.

Eestlaste keel ei kõla halvasti, [---] – Ka eestlased on luuletajad nagu lätlasedki. Nende laule lauldakse kahe kooriga ning üks koor kordab igat värssi, mida esimene on laulnud. Harilikult lõpetatakse iga värss naeruväärse väljendiga kaasike, kannike [Kašike, Kannike], väljend, mille tähendust isegi eestlane ei oska nimetada (Feyerabend 2004: 42).

Pärast põhjalikku reisimist Skandinaaviamaades ning Venemaal aastatel 1797–1799 siirdus hollandlane Johan Meerman (1753–1815) 1800. aasta kevadel läbi Balti kubermangude koju Hollandisse. Narvast Tartusse sõites märkis ta:

Liivimaal on ümbrus meeldivam ja vaheldusrikkam kui suuremas osas Eestimaal; samal ajal on siin ka külad arvukamad ja maa säästlikumalt asustatud. [---] Postmeistrid räägivad kõik eranditult saksa keelt; maa-keel on aga, pikalt ka Liivimaal, eesti keel [Estnisch], soome keele dialekt (Meerman 1810: 502–503).

Päriselanike iseloomustamisel keskendus Johan Meerman nende välimusele, kriitiline oli ta soomeugri rahvuste esindajate suhtes:

Pruugib vaid talumeeste koledatele nägudele ja sassis juustele pilku heita, et taas ära tunda Hamina ja Viiburi ümbruse vene soomlased; naiste näod on veidi vähem inetud kui meestel (Meerman 1810: 503).

Tartus peatudes külastas J. Meerman siinse luteri kiriku (arvatavasti on jutt Tartu Jaani kirikust) esmalt saksa- ja seejärel eestikeelset teenistust. Eestikeelse teenistuse ajal oli kirik puupüsti täis, autori muljed keerlesid taas eestlaste välimuse ümber:

[---] vaevalt nähtaks ükskõik missuguses Euroopa osas sama inimeste, eriti meeste, arvu juures nii palju looduse poolt ebaõnnestunud nägusid ja koledaid juukseid. Enamus naisi kandis mingit võruseelikut [eine Art Reifrock]; juuksed muutsid nad vähem inetuks, kuna olid taha palmikusse punutud; mõned eesti lambakarjused [Schäferinnen] olid sellesse põiminud roosakaspunaseid linte, teised olid punase rätiku ümber pea sidunud (Meerman 1810: 505).

Reisi jätkates jõudis Johan Meerman Volmarisse, kirjeldas seal kohatud lätlaste väljanägemist ning võrdles neid põhjapoolsete naabritega:

Lätlased, kes asuvad Liivimaa lääneosas ja kogu Kuramaal kuni Preisi piirini, on tööpoolest täiesti erinev inimtõug kui inetud eestlased või soomlased; mehed, kuigi nad mitte millegagi, ka mitte riietuses, eriti silma ei paista, ei näe vähemalt ebameeldivad välja; nende juuksed on pruunid ja siledad (Meerman 1810: 510–511).

Meermani väitel kinnitati talle kõikjal, et “lätlasi on kergem suunata kui eestlasi (*mit den Letten mehr auszurichten sey*), et nad sobivad teenijateks kaugelt paremini ja õpivad kergemini saksa ja muid keeli; eestlane seevastu näib seisvat inimkonna ühel alumistest astmetest nii välimuselt kui ka vaimujõult, kuigi nende iseloom pole halvem kui lätlastel”. Siin on Meerman lisanud joonealuse märkuse, et ta ei saa nõustuda selle väitega, kuna “soomlastel ja ka eestlastel on suured kaasasündinud anded, mis kahjuks! õnnetu saatuse tõttu, mis alandas suurepärase rahva orjadeks, pole korralikult arenenud” (Meerman 1810: 511).

19. sajandi esimese poole reisikirjeldused

Huvitaval kombel ei leidu 19. sajandi esimese veerandi reisikirjeldustes kuigi palju põlisrahvuste kirjeldusi. Küllap peegeldab see üldist tendentsi (vt tabel 1), kuna Euroopa sõjalis-poliitiline olukord ei soosinud reisimist. Reisimise aktiivsust mõjutas reisiolude paranemine, sh aurulaevade liiniliikluse sisseadmine alates 19. sajandi teisest veerandist Peterburi, Londoni ja Saksamaa sadamalinnade vahel. Reformijärgsete kirjelduste valdav enamus oli politiseeritud ning arutles talurahva pärisorjusest vabastamise tagamaade, mõttekuse ja tulemuste üle. Teiseks oluliseks arutlustemaks olid keskvoimu juhitud venestamise ilmingud.

1805. aastal reisis Balti kubermangudes saksa kirjanik Johann Gottfried Seume (1763–1810). Ta rändas osaliselt jalgsi, nauditav on tema Tartust Põltsamaale ette võetud jalgsimatka kirjeldus. Võiks arvata, et niisugusel viisil rännates on kontakt põliselanikega kõige vahetum ja tihedam, kuid paraku leiame tema reisikirjeldusest vaid põgusa eestlaste kirjelduse. Arutledes Venemaa rahvahariduse nõrkuse üle, jõudis kirjanik põlisrahvaid puudutava orjuse kriitikani:

Orjandus ei võimalda avaliku õigluse ühtki käsitust; ja ometi on see orjus, mis hoiab kogu aadli nii kindlana. Nn uus talupoegade kohus¹³ on vahend, mille abil aadlik hoiab nii palju korda oma pärisorjade seas, kuivõrd ta vajab seda oma eesmärkideks. Kui ma valin kaasistujad ning

soovi kohaselt panen kohale või kutsun tagasi, valitsen ma selle kaudu ka kohut (Seume 1987: 45).

Jõudnud Paidesse, nimetas Seume Jüriöö ülestõusu käigus seal toimunud eestlaste saadikute tapmist: mind sõidutati Paidesse, kohta, kus praeguste mõisaomanike esiisad kunagi usu ettekäändel töid vabale rahvale viletsuse ja orjuse (Seume 1987: 50). Peterburi reisisid võrdles Seume Läänemere provintse ja Ingerimaad. Viimane näis küll vaesem, kuid taluhooded nägid välja paremad. Majad Ingerimaal polnud sünged, nukrad suitsutared, mõnel majal oli ka korsten. Niisuguse erinevuse peamiseks põhjuseks pidas ta venelastest elanikke: “[---] venelane on kõikjal toimekam ega lase ennast kunagi nii maha suruda kui lätlane ja eestlane” (Seume 1987: 64).

Põgus 19. sajandi alguse eestlaste kirjeldus pärineb Saksamaal õigusteadust õppinud Christian Müllerilt, kes viibis Venemaal aastatel 1810–1812. Peamiselt Peterburi olustikku tutvustava reisikirja üks osa on pühendatud 1811. aastal koos sõbraga ette võetud Tallinna-reisile. Müller rõõmustas suurlinnast vabane-mise ning Eestimaa kauni looduse üle, kuid mitte siinse kultuurmaastiku üle:

Ka sellel maal, nagu suuremal osal Venemaast, pole mittevabade elanike [nichtfreie Einwohner] vähese jõukuse tõttu kaugeltki sellist veetlust kui Saksamaal, eriti meie ilusate külade ja inimeste poolest rikkal Saksi- ja Frangimaal, [---] (Müller 1813: 416–417).

Tallinnast saadetud kirja lõppu lisas Müller eesti luule näite (*eine Probe esthnischer Poesie*), kommenteerides seda järgnevalt:

Et eesti keel on üks kõige kaunikõnalisemaid ja samas imponeerivamaid olemasolevaid [keeli], on Kotzebue jutustanud saksa publikule juba kuskil oma töödes, ka sina saad seda varsti teada (Müller 1813: 443).

Sõbrale saatis ta “õnnetu armastaja eestikeelse laulukese (*esthnisches Liedchen*)” ning õpetas seda lugema täpselt nii nagu on kirjutatud.

*Tyo tassane iahelde
Olle armas minnulæ,
Biaoicis bia nercis
Nercis gaudis minnulæ.
Aga Tyo oicis jellæ
Sure issa roggo aias
Tenna paistas pai me selges
Omme pilbe Kattega.
(Müller 1813: 443–444)*

George Matthew Jones (1785?–1831) oli Briti mereväe kapten, kes 1818. aastal erru minnes pühendus reisimisele Euroopas. 1823. aastal saabus ta Venemaale, ja Peterburist tegi reisi Tallinnasse. Märkides erinevust Balti kubermangude ja ülejäänud Venemaa vahel, kirjutab ta, et “elanikud naudivad privileege, mis on mujal Venemaal tundmatud; 1815. aastal alustas imperaator oma armastusväärset ja vabameelset, kuid halvasti läbimõeldud ja liiga kiiret plaani pärisorjade vabastamiseks (*manumitting the serfs*). Seni on see tekitanud kõigis osapooltes paksu verd, saavutamata ka kõige vähemal määral loodetud head; talupojad on muutunud rahulolematumateks, laisemateks ja jultunumateks” (Jones 1827: 477–478). Oma väite illustreerimiseks kirjeldas Jones ebaviisakaid talumehi Eestimaa lumistel maanteedel (reis Tallinna toimus veebruaris) ning võrdles seda aupaklikkusega, millega Venemaa teistes piirkondades võõraid koheldi. Järgnevalt kirjeldas ta Tallinna–Narva maanteel, Chudleigh (Voka) postijaamas kohatud ohvitseri, kelle teenrit olevat eestlastest talumehed peksnud. Küsimusele, kas ta ei soovi talumehi karistada, vastas ohvitser, et “sellest pole kasu, sest me ei saa ennast pidada Venemaal viibivaks” (Jones 1827: 478). Jonesi süüdistused eestlaste vastu tunduvad selgelt liialdatud, kuid teatud kuvandi kujundamisel ei mängi rolli selle vastavus tegelikkusele. Vaimukalt kirjeldas Jones Eestimaal kohatud talumeeste välimust:

Venelase otsusekindla väljanägemise, tema palja kaela ja hoolikalt lõigatud juuste asemel, olid nad [eestlased] kõhetud ja armetud, pikkade räpaste õlgadeni rippuvate sirgete juustega; tõepoolest, erinevus oli nii suur, et ma söändaksin öelda, üks niisugune Nevski prospektil oleks sama suur vaatamisväärsus kui vorschick Bond Street'il (Jones 1827: 478).

Šotlasest reisikirjanik William Rae Wilson (1772–1849) reisis ajavahemikus 1826–1828 Peterburi. Teel nähtud põliselanike ja nende elupaikade kirjeldused on lühikesed, kuid usutavasti sündinud autori isiklikust kogemusest, kusjuures pidevalt võrdles ta nähtut kodumaa erinevate piirkondadega. Teel Riiaist Peterburi eestlaste asualale jõudnud W. R. Wilson kirjeldas Kuigatsi läbimise järel kohatud eesti lapsi:

Selles piirkonnas on lapsed, samuti kui Savoys ja Šveitsis, nii moonutatud ja rietatud vana inimese moodi, [--], ka nende näod sarnanevad paavianiga (Wilson 1828: 197).

Tartust teed jätkates kohtas ta põllul töötavaid eestlasi ning kirjeldas nende välimust:

[--] [naised olid] rietatud mingitesse pikkadesse kleitidesse [long chemise], mis olid üles keeratud, et mitte takistada nende liikumisvabadust; oli näha, et nad kandsid pükse [trousers]; [--]. Peas kandsid nad värvitud

õlgedest peakatet [plating of variegated straw], midagi kroonitaolist; [---] [jalas] polnud neil ei kingi ega sukki. Üldiselt oli nende välimus metsik ja ebatõeline [fantastic], ning nende elamud nägid sama tahumatud välja kui nad ise, hoonetel polnud muud korstent kui väike aken, mille kaudu suits väljus; ja sageli tuli seda [suitsu] aknast nii paksult, et esmalt arvasime, et maja põleb. [---] majad on tahmast täiesti mustad ja neil on ebatavaline välimus. Ka ukсед olid nii madalad, et ükski keskmist kasvu inimene ei saanud neisse tagasihoidlikesse elamutesse siseneda ilma sügavalt kummardamata, vastasel korral maksnuks laup tema uhkuse eest (Wilson 1828: 204–205).

Reisi jätkates jõuti Peipsi järve ääres asunud vene külasse (*village of Sornou*).¹⁴ Kuigi Wilson otseselt ei võrrelnud eesti ja vene küla, on kirjelduste erinev toon ilmne. Meestel vene külas olid pikad habemed, naised kandsid lambanahast kuube (*coat*). Kõigil olid suurepärased hambad, lapsed olid tugevad ja kenad ning jooksid särgiväel ringi (Wilson 1828: 205).

19. sajandi teise veerandi reisikirjeldustes leidub veel mitmeid Peipsiäärsete vene külade kirjeldusi. Vene ja eesti külade võrdlus jäi selgelt viimaste kahjuks ning sellel olid sügavamad ajaloolised ja sotsiaalmajanduslikud põhjused. Nähtud Peipsiäärsed vene külad olid mõisaga lõdvemalt seotud ja otsesest mõisaorjusest vabad kalurikülad. Põlluharijate elulaad erines (rohkem koduloomi, viljakasvatusest tulenev vajadus rehe järele jms) kalurite elulaadist. Ka Peterburi kubermangu vene talupojad polnud enamasti mõisa teoorised, vaid obrokitalupojad, kes teenisid ulgtöödel käimisega, olid liikuvamad ja ettevõtlikumad. Peterburi kubermangus, sh Ingerimaal, domineerisid udelli- ja kroonutalupojad, eramõisnikke oli vähem ja balti tüüpi teoorjuslikke mõisamajapidamisi seetõttu harva.

1828. aasta oktoobris reisis Saksamaalt Tartusse ülikooli keemia- ja farmaatsiaprofessori kohale asunud Friedemann Goebel (Göbel) (1794–1851), kes Saksamaale jäänud perekonnaga suhtles kirja teel. Tema kirjad publitseeriti 20. sajandi alguses, siinses töös on kasutatud 1828. aasta lõpuni Tartust saadetud kirju. Fr. Goebeli ülimalt positiivne suhtumine uude kodumaasse kandus ka siinsete põliselanike kirjeldusse. Tartu turul kaubelnud eesti talupoegi kirjeldas ta järgmiselt:

Igal Liivimaa talupojal on oma väike hobune ning vanker ja saan ja nendega toob ta kauba linna. Maarahvas on heatahtlik, kuid laisk; kui vanker on kaupa täis, istub mees ometi veel koorma otsa ja vaene väike hobune (see on puhas leedulane) peab vedama. Talupojad, mehed ja naised, näevad terved välja, on üks lühem, kuid laiem, jässakam inimtõug. Nende lauludes on midagi uhket; harva näeb siin talupoega, kes on

küürakil või liigub kohmakalt, nagu see on tavaline Saksimaal. Nende juuksevärv on tähelepanuväärne; enamus on blondid, olen aga palju näinud loomuliku läikega, puhast, õlgkollast juuksevärvi. Paljudel on habemed. Naised kannavad karusnahku samal viisil kui mehed, nii et tihti pole lihtne vahet teha. Pärisorjus Liivimaal on täielikult kaotatud, samuti Eesti- ja Kuramaal (Goebel 1902: 56).

Friedemann Goebel puutus kokku ka Tartus elanud eestlastega ja kiitis eestlastest majateenijaid:

Seejuures on eestlased väsimatud ja visad (Goebel 1902: 55); Olen mõtelnud siinsete teenijate üle: nad pole nii osavad kui sakslased; nad on laisemad ja tihti on keel puudulik. Toiduga on nad leplikud; nad söövad täiesti musta leiba, täpselt nagu soldatileib [Commisbrod], ja nad saavad liha, kuigi see siin erakordselt odav on, supi sisse üks kord nädalas, tavaliselt pühapäeviti. Seejuures on nad rõõmsad ja heatahtlikud olevused. Saksamaal kaebavad teenijatüdrukud niisuguse palga juures ah ja oh! [---] – Eestlased, eriti aga venelased on väga õpivõimelised: mida nad kord näinud on, teevad järele (Goebel 1902: 66).

1830. aastal reisis läbi Balti provintside Peterburi saksa vaimulik Johann Friedrich Woltmann (1801–1858), kes vaatles Balti provintse ühtse tervikuna. Olles teinud pikema ekskursi piirkonna ajalukku, kiitis J. Fr. Woltmann valgustusajastut ja Aleksander I pärisorjuse kaotamise eest Balti provintsidest ning soovitas ajaloo huvilistel lugejatel kätte võtta Merkeli teosed (Woltmann 1833: 28). Woltmann pidas oluliseks põlisrahvuste keeli ja tundis piirkonna elanike etnilist paiknemist: läti keelt räägiti Kura- ja Liivimaal ning Valga juures, Riia ja Tartu vahel, oli lätlaste ja eestlaste piir. Eesti keelest teadis ta numbreid *kix, kax, kolm* ning seda, et eestlane tõestas Itaalias oma emakeele ilusat kõla lausega *Soida tassa ülla silla*. Eesti laulu näitena soovitas ta lugeda Herderi rahvalaulude kogumikust *Stimmen der Völker in Liedern*¹⁵ laulu “Klage über die Tyrannei der Leibeigenen”, mida Herder ise oli nimetanud “mitte kirjanduslikuks, vaid ägava rahva tõeliseks ohkeks”. Woltmanni reisikiri kujutab talupoegade pärisorjuse kestmist pärast reforme, tõmmates paralleele erinevate Balti provintside vahel:

Lugeja meenutab meie varasemaid märkusi Kuramaa kohta [Kuramaa aadlikke nimetas ta barbarite jõuguks] ega vaja selle juurde selgitusi. Eestlaste vabadus on umbes sama kaugele edenenuk kui lätlaste oma (Woltmann 1833: 59–60).

Eestlaste välimust kirjeldas ta järgmiselt:

Eestlased nagu lätlased on keskmist kasvu, küllalt kõhnad, neil on väikesed sünged silmad, etteulatuvad põsenukid ja hõredad linakarva juuksed. Suured voorused ja pahed on neile võõrad, vaid viinajoomises võistlevad nad venelastega. Naised näivad mehi ilult, toimekuselt ja elavuselt ületavat, mis pole ei venelaste, ega üleüldse inimeste ja loomade juures reegliks (Woltmann 1833: 59).

Peipsi ääres kirjeldas Woltmann sealset vene küla, kuid ei võrrelnud seda eesti küladega. Kiites vene talumajade puhtust, “vähemalt pühapäeviti”, lisas autor teravmeelselt:

[--], kuid Venemaal näeb puhtus välja teisiti kui Saksamaal, nimelt tundub, nagu oleksid läikivad lauad, seinad ja inimeste näod pühitud üle rasvaste lappidega (Woltmann 1833: 63).

Briti reisikirjanik ja anglikaani kiriku pastor Charles Boileau Elliott (1803–1885) reisis 1830. aastal Skandinaaviamaades ja Venemaal ning pöördus tagasi Inglismaale Balti provintside kaudu. Raamatu eessõnas viitas autor võimalikele ekslikele seisukohtadele rahvuste kirjeldamises:

Autori vaatluse tulemusel kogunenud faktid esitatakse tõlevastavalt; kuid seisukohti, mis puudutavad rahvuse iseloomu [national character] ja kodanike tegevust [civil institutions], ei saa pidada võrdselt usaldusväärseks. Need on esmase mulje tulemused; ning vajavad kinnitamist järgneva kogemuse või teiste tähelepanekute kõrvutamisel (Elliott 1832: VI).

Tehes põgusa ülevaate Balti provintside põlisrahvuste päritolust ja uskumustest, pöördus Elliott reisil kogetu juurde. Eristamata etnilisi ja piirkondlikke erinevusi, kirjeldas ta Balti provintside põliselanikke ja asuala järgmiselt:

Päriselanikud on luterlased. Eestimaa lõunaaladeni on näha väga vähe kreeka kirikuid. Inimeste välimus erineb suurel määral venelastest: nad meenutavad rohkem rootslasi. Sarnaselt neile on ka nemad vabad. [---] Siin ja seal külad, mis koosnevad viiest või kuuest majast, asuvad üksteisest eemal ning on eraldatud taimestikuga nagu väikesed oasid liivatasandikul. Hütid pakuvad rändajale armetut ulualust. Kahjuritest kubisev voodi, kaetud lehtedega täidetud madratsi ning purjeriide-sarnase linaga, on tavaline öine puhkepaik. Valgust saadakse vaiguse kuuse laastust. Põrandale on puistatud kadakaoksad, millega ma olen nii harjunud, et mulle see lõhn isegi meeldib. Niisugused on inimeste kombed ja tavad nagu ka maa üldine iseloom Balti mere sellel kaldal, meenutades vastaskallast (Elliott 1832: 419–421).

Šoti kirjanik Leitch Ritchie (1800–1865) külastas 1830. aastal Venemaad ja läbis Peterburi sõites kolm Balti provintsi, Riist teekonda jätkates kirjutas ta:

Liivimaa maastik ei erine märkimisväärselt Kuramaa omast; ja inimeste kombed, kuigi nad pärinevad erinevast rassist [race], on üsna sarnased. Liivimaa talupojad on siiski üksikuma [eluviiisiga] kui kuramaalased. Nad ei ela külades, vaid jätkuvalt esivanematelt päritud eraldiasuvides taludes. Mõlemate põhitoiduks on must rukkileib ja odrakört, millele lisatakse juurvilja ja parematel aegadel ka sealiha (Ritchie 1836: 32).

Põliselanike staatuse kohta väitis Ritchie, et kuigi Kura-, Liivi- ja Eestimaa talupoegi peetakse vabadeks, kuna nad ei kuulu ei maa juurde ega aadlikele, siis tegelikkuses nad alles liiguvad vabaduse poole: nad ei saa vabalt valida ametit ja peavad jääma maaharijateks, kuni provintside elanike arv saavutab teatava taseme. Ta ennustas, et “50 aastat hiljem leiab Venemaa Balti provintsid rändaja eest vaba ja õitsva talupoegkonna” (Ritchie 1836: 37, 39). Võrreldes põliselanike meelelaadi, kirjutas Ritchie:

Tänapäeval on Liivimaa poolenisti lätlastega, poolenisti eestlastega asustatud, ja viimaste kohta öeldakse, et nad on säilitanud vaenulikkuse sakslastest peremeeste vastu. Kuramaalased on leplikumad; ning lätlased on alles vaevu ärganud apaatia ükskõiksusest (Ritchie 1836: 40).

Tartust teekonda jätkates kohtas Ritchie eestlasi ning kirjeldas inimesi ja nende elupaika väga negatiivsetes toonides:

Tartust lahkumisel nägin väga ebameeldivaid eksemplare eesti talupoegade hulgast. Need olid tosina jagu noori naisi, kes sarnanesid üksteisele nagu õed. Kõigil olid ühesugused kammimata kollased õlgadele langevad juuksed, heledad mõttetühjad silmad ja kalakarva [fishy] jume; nad kõik olid rietatud rõivastesse, mis ebaloomulikult varjasid nende kehakuju, et mõne aja kahtlesin nende soolises kuuluvuses.

Järgmisena äratas mu tähelepanu paremale poole teed jääv küla, kui niisugust asja on õigus üldse külaks nimetada. See koosnes 30-st või 40-st kõige armetumast hütist, mida võib ette kujutada, kõigist neljast küljest avatud tuulele ja ilmastikule, ning siiski oli igaihes neist kahtlemata keskne paik, kus perekond võis soojas ja mustuses redutada. Need hooned olid ehitatud ilma igasuguse plaanita; ja ka kõige algelisemat tänavajäänust polnud võimalik leida. Justkui inimesed, kuigi sunnitud elama ühiskonnas, oleks igaiüks otsustanud säilitada oma üksilduse ja eelkäijatelt päritud erilise iseloomu [--]. Teatud määral oli see omane kõigile Tartu-Narva tee äärde jäävatele küladele; [--] (Ritchie 1836: 40–41).

Vastukaaluks kirjeldas ta Peipsi ääres nähtud vene küla:

Majad olid sarnaselt kõigile vene küladele, mida näinud olime, ehitatud kooritud männitüvedest [---]. Majad seisis viiluga maantee poole, omavahel ühendatud laiade väravate või taradega [---]. Kõik oli ühetaoline, puhas ning üldmulje mitte ainult meeldiv, vaid ilus (Ritchie 1836: 42).

Üks tuntumaid Läänemere provintse käsitlevaid reisiraamatuid on briti kirjaniku ning kunstikriitiku Elizabeth Eastlake'i (Rigby) (1809–1893) 1841. aastal anonüümselt ilmunud kaheosaline *A Residence on the Shores of the Baltic*.¹⁶ Raamat oli populaarne, sellest anti välja kordustrukke ning tõlgiti saksa keelde. E. Eastlake külastas Eestimaal abiellunud öde ning viibis Vene- ja Eestimaal 1838. aasta sügisest kuni 1841. aastani.¹⁷ Raamatu teine trükk on illustreeritud autori maalide järgi tehtud gravüüridega. Elizabeth Eastlake viibis Tallinnas, külastas erinevaid Eestimaa mõisaid ja tegi ringsõite Lääne-Eestis. Tema kokupuuted eestlastega toimusid enamasti mõisates – ta kirjeldas mõisateenijaid, külastas koos mõisarahvaga taluperet ja kirjeldas eestlastest kirikulisi. Kirjeldamislaad kaldus romantismi ja võib arvata, et eestlaste olukorda näidati talle ilustatud kujul, mida tuleks E. Eastlake'i kirjeldusi lugedes arvesse võtta. Ka eestlastest tehtud joonistused peegeldavad modellide idealiseerimist. Kord saadeti talle naabermõisast joonistamiseks modell, pikk ilus eesti talumees, kaasas teade, et “saadeti parima väljanägemisega talumees”, kellega mõis sai uhkustada, et esindada oma klassi näojooni ja riietust ([Eastlake (Rigby)] 1841: 181).

Õemehele kuulunud mõisas oli nn rahvatuba (*Volkstube, or people's room*), see oli tuba, kus alamastme teenijarahvas söömas käis, teenijatüdrukud ketrasid ja räägiti külauudiseid. Eestlaste kirjeldustes pälvis suuremat tähelepanu nende välimus: ketravatel tüdrukutel olid seljas triibulised seelikud, tuhmid sinised või hallid riidest jakid ja nende kollakaspruunid juuksed langesid õlgadele.

Mõne juuksed olid nii heledad, et sarnanesid linakiudude värvile nende vokkidel, ning need, nagu rääkis majapidajanna meile vigases saksa keeles, on need kõige kindlamad abiellujad, kuna linakarva juuste vastu on talupoegade südamed võimetud ([Eastlake (Rigby)] 1841: 142).

E. Eastlake nimetas nähtud ketrajaid kaunisteks (*picturesque*), kuid mitte eriti puhasteks ja kutsuvateks (*inviting*).

Elizabeth Eastlake'i palvel külastati üht mõisa talumajapidamist. Sõideti “tööka mehe, austusväärse eestlase” tallu kolme versta kaugusel. Nähtut kirjeldas autor järgmiselt:

Maja oli ühekordne ehitis, ehitatud jämedatest tahutud palkidest, mis hõivab sama palju ruumi kui meie ruumikad kahekordsed vanamoelised

talumajad [---]. Selles vahekäigus [sissepääsu juures] sagisid ringi ja röhkisid äärmiselt räpane emis ja kari väikseid põrsaid koos mõne teise väikese loomaga, kes lähemal uurimisel osutusid meie võõrustaja noorteks perekonnaliikmeteks. Sisenemiseks astusime üle kõrge paku, läbi ava, mis on küllalt avar Lamberti jaoks,¹⁸ kuid vaevalt piisavalt kõrge 12-aastasele lapsele, ilmselt kohandatud rohkem neljajalgsetele kui inimestele. Majja sisenenud, olime sunnitud mõned minutid ootama, et silmad pimedusega kohaneksid või silmist kaoks vesi, mille puusöe terav ving tekitanud oli, kui esimese asjana märkasime linast riidet kuduvat õitsvat talutüdrukut, pimeduses, milles me vaevu suutsime eristada kangastelgi. Tuba oli vähemalt 25 jalga pikk; musta muldpõrandaga, puistatud üle kuuseokstega, olulisemaks objektiks toas oli suur ahi. See oli viimistlemata kividest, eenditega tohutu müüritis, mis kõrgus kuivade laetaladeni, seda mööda ronis üles ja alla teine pesakond lapsi, kuna kõige kõrgemal eendil magas imik. Toa kahes küljes, põrandast umbes kahe jala kõrgusel, oli konsoolile toetuv puust lavats [projecting shelf of wood], millele puistati ööseks öled ja kasutati perekonna voodina ning päeval majapidamise tarbeks [---]. Majal polnud korstent ning valgus tuli madalast uksest. Edasi oli veel kaks tuba, sellest palju väiksemad, mõlemas tuhmist klaasist aknaruut ja mõned mööbliesemed – paar tooli ja riidekirst. Sama katuse all elasid väike hobune ja teised kariloomad. Selles kõiges polnud midagi tülgastavat – karm toit ja sõltumatud kombed, – ning kui me lahkusime, tegime väikesed räpased sasipäised lapsed väga õnnelikuks mõne prantssaiaga, hõrgutis, mida nad näevad palju harvem kui meie vaesed lapsed kooki ([Eastlake (Rigby)] 1841: 183–185).

Järgnevalt kirjeldas autor mõisa- ja talumajapidamise toimimist ning põliselanike teotöö jätkumist maakasutuse eest tasumisel. Ta väitis, et talupoegade vabastamisega (*the act of enfranchisement*) Eestimaal ei kaasnenud tulemusi, millega arvestasid ühelt poolt sõltumatuse ja teiselt poolt pärisorjuse pooldajad:

[---] vabastamise õnnistus anti eesti talupojale enne, kui ta oli suuteline aru saama selle tähendusest, kuid õigupoolest tuleb rahvale selline eesõigus anda pigem liiga vara kui see võetakse endale jõuga liiga hilja ([Eastlake (Rigby)] 1841: 187).

Põhjalikult kirjeldas E. Eastlake eesti talupoegi külakirikus toimunud eesti-keelsel jumalateenistusel:

Me leidsime talupoegade reed seismas tihedalt kahes reas piki teed nagu tõllad ooperimaja ees hommikukontserdi ajal; ja sisenedes läbi tiheda rahvahulga, mis tugevasti haises lambanahksete rüüde ja suitsu järele,

milles nad elavad, istusime perekonna kirikupinki rõdul, kust alla vaadataes nägime igat tooni blondidest ja pruunidest inimpeadest areeni – musti oli üksikuid ja halle üldse mitte; kuigi kortse, moonduvad jäseseid ja teisi enneaegse vanaduse märke oli ülikülluses ([Eastlake (Rigby)] 1841: 191).

Järgnevalt kirjeldas ta eestlastest kirikuliste väljanägemist:

Kõik mehed olid ühel pool, nende sünnist saadik kääridest puutumata pikad juuksed olid keskelt lahku jagatud ja langesid õlgadele; naised teisel pool kiivrikujuliste kõigis värvides säravate tanudega [helmet-shaped caps], kirevad paelad ja heledad lokid segiläbi alla langemas; mõnel oli kogu see toredus kaetud valge, üle otsmiku seotud rätikuga, mis langes rikkalikes voltides põskedele ning õilistas lihtsaid näojooni. Ilu oli seal vähe: siin ja seal rahvahulgast paistmas noor punetav põsk ja särav silm, kuid enamus olid pigem tavalised kui inetud. Esimene mulje sellest tihedast, silmatorkavalt vaesest rahvahulgast oli hingele peaaegu valus ([Eastlake (Rigby)] 1841: 191–192).

Kirikuliste hulgas oli ka laulatuseks ehitud pruut, kelle erakordset välimust autor värvikalt kirjeldas, ta oli “sõna otseses mõttes koormatud kõikide lintide, rätikute ja seelikutega, mida tema ise või tema naabrid suudavad koguda, [---] kuni mõrjsja näeb välja nagu kihelkonna kõndiv mustirraamat” ([Eastlake (Rigby)] 1841: 193).

Eastlake kirjeldas eestlaste maausku:

Ürgsetel aegadel kummardasid eestlased peaaegu sama palju jumalaid kui oli objekte looduses ja eesmäärke elus. Neil olid päikese ja kuu jumalad, kalapüügi ja jahi jumalad, heade saakide jumalad, ja heade teekondade jumalad; samal ajal, sarnaselt kõigi rahvuste uskumustele, oli neil ülem ja nähtamatu jumalus nimetusega Jummal, nimetus kanti üle kristlikule Jumalale ning on pärandunud tänapäeva – sõnad Jummal aga või Jumal olgu sinuga öeldakse tervituseks ja hüvastijätuks ning on esimene arusaadav lause, mida võõras peab meeles nende pehme keele kiirest vulinast [quick babble of their gentle language] ([Eastlake (Rigby)] 1841: 198–199).

Ta tegi põhjaliku ülevaate provintsi ristiusustamise käigust ja kiriku ajaloost, kusjuures tema poolehoid ja kaastunne kuulus maa põliselanikele. Kirjeldusest ei puudunud poliitiline hoiak, nimelt teatas ta, et “kahetsusväärne kiriku ajalugu” sai pöörde ajast, mil “Eesti koondati kaitsva Vene skeptri alla” ning sealt alates on kirikukorraldus püsinud stabiilne, talupoegi õpetatud ja nad on muutunud agarateks kirikuskäijateks ([Eastlake (Rigby)] 1841: 204–205).

Arusaadavatel põhjustel vaatlus Elizabeth Eastlake eestlastest talupoegi mõisnike-maaomanike poolelt. Siin tõi ta välja erinevuse mõisate vahel, mille

omanikud vaheldusid pidevalt ning mõisate vahel, mis olid sama perekonna omanduses olnud mitmeid põlvsiid. Esimeste puhul ei saanud mõisnike-talupoegade suhetes kujuneda vastastikust seotust ja talupoeg oli “tõepoolest nürimeelene loom”; teiste puhul on talupojad “aktiivsed, töökad ja jõukad, kiindunud peremehesse ja osavad erinevates ametites” ([Eastlake (Rigby)] 1841: 207–208).

Eestlase moraali hindas Eastlake kõrgeks, leidmata selles kuritegelikke kalduvusi. Ühelt poolt tingivat selle rahva arg loomus, teiselt poolt tundlik südametunnistus.

Šveitslase Daniel Wegelini (1802–1885) naxis eestlaste kirjelduses võib ära tunda “plagiaadi”, nimelt on Wegelin kasutanud Leitch Ritchie eesti küla ja Peipsiäärsse vene küla kirjeldust (Wegelin 1845: 58–59). Omalt poolt pole Wegelin eestlaste kohta palju enam lisanud, Eestimaa kubermangust lahkudes kirjutas ta kokkuvõtlikult:

Alles Narvas astutakse tegelikult Venemaale, seni läbitakse vaid Kuramaa, Liivimaa ja osa Eestimaast [---]. Paljude isandate valitsemisel vajuks rahvas loomulikult orjuse kõige madalamale astmele ega teinud enne eelmist valitsust katset tõusta esialgsele tasemele. Kuni talupojad jäävad ebateadlikkuse seisundisse, on ka mõisnikud vaesed; – praegu on see nii mõlemal poolel, kuid on paremaks muutumas (Wegelin 1845: 60).

Enne 1848. aastat külastas Tallinna John S. Maxwell, olles laevaga teel Peterburi. Kokkupuutest linna elanikega räägib järgmine kirjeldus:

Elanikest on paljud saksa päritolu; kuid arvukamalt on venelasi ja Eestimaa provintsi põliselanikke. Nad näivad väga vaeste ja armetutena. Meid ründasid lombakad ja pimedad kerjused isegi linnakodanike eeskodades ja võõrastetubades (Maxwell 1848: 86).

Piirkonna ja selle elanike tutvustamist jätkates:

Talupojad on kõige armetuma välimusega olendid – mehed kannavad lambanahku ja nende pikad kammimata juuksed langevad seljale; naised riietuvad lühikesse kuube [gown] ja seelikusse, mis sarnaneb enamuse Euroopa vanade põllumajanduspiirkondade naiste riietumisstiilile. Eestlased meenutavad keele, välimuse ja kommete poolest vanu soomlasi või tšuude [Tschudes], nagu neid vene kroonikates nimetatakse. Arvatakse, et see eriline tõug [race] hõivas ühekorraga kogu piirkonna Balti mere kallastelt Aasia piirideni ning Lapimaalt Kaspia mereni. Nende oma legendid pole säilinud ja nende ajaloo uurimiseks peame otsima vallutajate norralaste, rootslaste ja venelaste kroonikaid (Maxwell 1848: 87–88).

Maxwell arutles Vene keskvõimu poliitika üle Balti provintside venestamisel, hinnates selle tõenäoliselt edukaks:

Petliku ettekäändega hoolitseda talupoegade hea käekäigu ja rahulolu eest, on valitsus püüdnud leevendada aadlike ohjeldamatust ning lubas kõigile isalikult kergendust. Selle kaudu õppisid talupojad pidama venelasi oma kaitsjateks ning saksa isandaid oma rõhujateks ning selle mulje alusel soovisid nad tegutseda vastavalt imperaatoliku valitsuse soovitusel. Aadlikud ja rahvas, olles sel viisil lahutatud oma tunnetes, olid täielikult despoodi meelevallas (Maxwell 1848: 88–89).

Saksa arst Aurelio Buddeus (1819–1880) külastas Venemaad aastatel 1843–1844. Leipzigris meditsiini õppinud mees rändas palju aastaid Euroopas ja Venemaal ning andis nende reise tulemusel välja rea raamatuid. Üksnes Venemaa ainelisi raamatuid ilmus tema sulest viis, siin kasutatud kaheköiteline *Halbrussisches* oli neist varaseim (1847). Raamatu esimene osa kirjeldab Kura- ja Liivimaa Läti ala, teine osa reisi läbi Eesti alade Peterburi ja Venemaa pealinna.

A. Buddeuse eestlaste (lätlaste) kirjeldused on põhjalikud ja neil on tugev poliitiline alatoon. Balti provintside põliselanike saatuse ajaloolist ülevaadet saatsid etteheited nende pärisoristeks muutmise pärast. Rootsi aeg tõi põlisrahvaste olukorra paranemise, seejuures nimetas ta Gustav Adolfit päästeingliks, kuid tema järeltulijatel polnud pidevate sõdade tõttu võimalust rahva hea käekäigu järele valvata. Peeter I seadustas taas despotismi ning lätlased ja eestlased näisid poliitiliselt ja moraalselt hävitatuna (Buddeus 1849: 10). Talupoegade vabastamist pidas Aurelio Buddeus riigi kavalaks plaaniks, küsides: “Kas mitte selleks taheti vabastada talupojad [---], et kasutada riiki aadelkonna vastu?” (Buddeus 1849: 14). Vabastamise tulemusi hindas ta kahetiselt – kuigi antud vabadus oli poolik, oli selles ikkagi teadmine, et talupoja keha ja mõtted on tema vaba omand; teiselt poolt aga kaotas talupoeg igasuguse toe ja mõisnik ei saanud arvestada püsiva suhtega. Niisugune mõttekäik oli üsna tüüpiline pärisorjusest vabastamise hindamisel. Kirjeldades vastuolude teravnemist talupoegade-mõisnike vahel, suhtus ta kriitiliselt ka sakslastest estofiilide tegevusse:

Ning isegi need näiliselt lätlaste või eestlaste suhtes sõbralikud püüdlused, millised viimasel ajal sakslaste hulgas siin ja seal esile kerkivad, on ainult harva vahetu, praktilise, palju sagedamini seevastu õpetatud etnograafilise ja ajaloolise iseloomuga (Buddeus 1849: 18).

Balti provintside poliitilise olukorra analüüsimise kõrval kirjeldas A. Buddeus ka reisimise käiku ja teel nähtut. Lähenedes Tartule pärast eestlaste-lätlaste

etnilise piiri ületamist, ei hoidnud autor eestlaste asumi kirjeldamisel värve kokku:

Ka ülejäänud Euroopa kõige vaesemates piirkondades võib vaevalt leida võrdväärset eestlaste hüttidele. Kitsas, kõver ja räpane, laotud tahumata palkidest, auklikult puukoorega kaetud, ilma korstnata, üksainus väike, mitmest klaasist kokku pandud, sagedamini paberiribadega kokku kleebitud või vastikute kaltsudega kinni topitud aken, madal uks – majad seisavad, nagu ootaksid nad hetke, et mädanemises ja mustuses kokku vajuda. Uks viib mustunud, lupjamata seintega süngesse suitsuga täidetud tupp. Keset tuba seisab paar armetut lauda, selle põrand on konarlik nagu Balti külatee; seinä ääres seisavad robustselt valmistatud pingid; kirst on toreduse [Putzmöbel]. Vaid jõukamatel on paar lühikest, õlgede või samblaga täidetud voodikasti. Tavaliselt magavad eestlased laudadel, pinkidel, maas, mehed, naised, lapsed ja tüdrukud läbisegi; läbisegi sead, koerad, kanad või muud koduloomad. Kõikjal mustus, keha ja hinge räpatus; lisaks palju kehalisi kannatusi – vaatamata sellele, et mõned kirjanikud räägivad meile nende looduslaste puutumatus väest, kas teadmata tõde või arstiabi puudumise ilustamiseks [---]. Tõeliselt kohutav olukord! (Buddeus 1849: 29–30).

Autor tegi vahet põhja- ja lõunaeestlastel: Tallinna-eestlased (*Reval-Esthen*) erinesid Tartu-eestlastest (*Dörpt-Esthen*) dialekti ja paremate materiaalsete tingimuste tõttu rahvusliku algupära (nt rahvariided) tugevama säilimise poolest. Ta oli tuttav Elizabeth Eastlake'i raamatuga ning hindas selle eestlaste kirjeldused tõepärasteks, samas kutsus lugejat mitte unustama, et autor vaatles või tal lasti vaadelda eestlasi sugulastest maaomanike positsioonilt: “Sest ka Läänemere provintside armastatakse võõra pilgule esitada sündsaid külasid, eriti kui on tegemist kirjanikuga.” (Buddeus 1849: 31). Aurelio Buddeus avaldas kahetsust, et põlisrahva laostumise ja venestamise märgid just Tartu ümber nii tugevad olid, seda piirkonda nimetas ta “maameeste (*Maa mees, Männer des Landes*), nagu eestlased ennast veel tänagi meeleldi nimetavad, paradiisiks”. Siit pärinesid võluvalt kaunid muinasjutud ja jumalate saagad (*Märchen und Göttersagen*), mõned neist oli Johann Georg Kohl kasutanud oma töös Läänemere provintside kohta¹⁹. Buddeuse sõnul polnud midagi sellest Tartu-eestlaste hulgas säilinud (Buddeus 1849: 31–32).

Tartust Narva poole reisides läbis A. Buddeus Peipsiäärse vene küla ning sarnaselt paljudele teistele reisikirjanikele, kirjeldas suurt vastuolu armetute eesti külade ja vene “musterküla” vahel.

Kokkuvõte

Artikli eesmärgiks oli analüüsida eestlaste kuvandit 18. ja 19. sajandi esimese poole publitseeritud Euroopa reisikirjeldustes. Otsiti vastuseid järgmistele küsimustele: missugune oli eestlaste kuvand antud perioodi reisikirjeldustes, kas pooleteise sajandi jooksul tegi eestlaste kuvand läbi märgatavaid muutusi ja missugused need olid ning missugune oli eestlaste kuvand võrreldes põlisrahvastest naabritega reisikirjade autorite käsitluses.

Uurimistöö tulemustest lähtudes saab vaadeldud perioodi jagada kaheks ning selle murdejooneks on talurahva pärisorjusest vabastamine Eesti- ja Liivimaal aastatel 1816/1819. Ajalises mõõtnes pole need perioodid küll võrreldavad, kuid kasutatud allikate poolest siiski (esimesest perioodist pärineb 12 ja teisest 10 reisikirjeldust).

18. ja 19. sajandi alguse eestlaste kirjeldused kannavad tugevat valgustusajastu pitserit. 18. sajandi esimese poole kirjeldustes (4) rõhutati eestlastest põliselanike pärisorjuslikku seisundit ja raskeid elutingimusi, nendes kasutati teravat Balti aadelkonna vastu suunatud sotsiaalkriitilist tooni (La Motraye, Algarotti). Sajandi teise poole kirjeldustes (6) jätkus autorite terav negatiivne suhtumine põlisrahva pärisorjusse (Schlegel, Bellermann, Feyerabend). Sellele lisandusid pikemad eestlaste kirjeldused. Kõigis neis käsitleti eestlaste välimust ja riietust ning enamuses elupaika (külad, elamud ja elamute sisustus), meelelaadi ja iseloomu, keelt ja kombeid. Kirjelduste muster sarnanes 17. sajandi reisikirjeldustes kasutatud põlisrahvaste kirjelduste muustrile. Valgustusajale iseloomulikult oli kirjelduste toon kaastundlik ning sõltuvalt autorist vähemal või rohkemal määral rahva ajaloolisi ja kaasaegseid rõhujaid süüdistav.

Eestlaste kuvandiks oli pikaajase rõhumise tagajärjel äärmiselt viletsates tingimustes elav piiratud vaimuandega rahvas, kellel oli kalduvusi pahedele (laiskus ja liigjoomine). Eestlaste palkidest laotud korstendeta elamud erinesid mujal nähtuist: madalad ruumid olid pidevast suitsust mustad ning sisustus vähene ja armetu (Schlegel, Orlich). Eestlaste välimust kirjeldati inetu või koguni metsikuna. Sageli kirjeldati eestlasi kui orje, keda koheldi sarnaselt loomadega ning kellel puudus isiklik tahe. Oluliseks puuduseks peeti hajaasustusest tingitud vähest kommunikatsiooni talupoegade vahel, nii edumeelsete majandamisviiside leviku kui ka ühistegevuse seisukohalt (Schlegel). Positiivsete joontena töid mitmed autorid välja rahva luuleande (Schlegel), kuni keele (Müller) ja muistsest kuldajast säilinud ülla iseloomu (Feyerabend). Feyerabendi eestlasi idealiseerivad kirjeldused erinevad teistest sama perioodi kirjeldustest. Talupoegadest paremas olukorras olid kirjelduste kohaselt eestlastest mõisateenijad (Orlich, Schlegel).

Olulise muutuse eestlaste kirjeldustesse tõi talurahva pärisorjusest vabastamine 1816/1819. Eestlaste kirjeldustes kajastus nende staatuse muutus kiiresti. Reformijärgsed reisikirjeldused peegeldavad muutunud vaimsust, valgustus-aegne sentimentaalsus ja kaastundlik suhtumine talupoegadesse asendus järkjärgult ratsionaalsema käsitlusviisi ja aruteludega riigi talupojapoliitika üle. Kõik see oli kooskõlas üldise, Napoleoni sõdadele järgnenud Euroopa moderniseerumise protsessiga. Varasemale perioodile sarnaselt kirjeldati põliselanike armetut eluolu (Wilson, Ritchie, Eastlake, Buddeus) ja inetut välimust (Wilson, Ritchie, Buddeus). Sellele lisandusid arutelud pärisorjusest vabastamise üle. Arutleti vabastamise mõttekuse, tulemuste ja edasiste perspektiivide üle. Talurahva vabastamisse suhtuti pooldavalt (Woltmann, Eastlake) või taunivalt (Jones). Balti provintside põlisrahvuste küsimust vaadeldi järjest enam impeeriumi tasandil. Mitmed autorid arutlesid impeeriumi keskvoimu Balti poliitika üle ning jõudsid veendumusele, et keskvoim on oskuslikult ära kasutanud põliselanike ja aadelkonna vastuolusid (Maxwell, Buddeus). Niisuguse lõhestumise tõttu ootas saksa Balti provintse ees venestumine ning ülejäänud impeeriumiga sulandumine. Eestlased olid formaalselt vabaks saanud, kuid tegelikkuses nad oma vabadust realiseerida (veel) ei osanud, tahtnud ega suutnud. Võrreldes 18. sajandil domineerinud orja kuvandiga oli muutus märgatav, lootusetuse asemel loodi võimalus positiivsele arengule (Ritchie). Positiivset tähelepanu pöörati eestlaste keelele (Woltmann), eristati Lõuna- ja Põhja-Eesti keelt ja kultuuri (Buddeus).

Võrdluses naaberrahvastega olid eestlased enamasti halvema iseloomuga, räpasemad ning nende elutingimused olid naabritest viletsamad. Kui eestlaste, lätlaste ja soomlaste kuvand ei erinenud olulisel määral, siis venelaste kuvand erines neist kõigest. Venelasi, sh Peipsi äärsetes vene külades kohatud venelasi, on enamasti kirjeldatud kui hakkajaid, puhtaid ja abivalmis inimesi (Thomson).

Lisad

Tabel 1. Eestlaste kirjeldused Euroopa 18. ja 19. sajandi esimese poole reisikirjanduses (autori nimi / päritoluriik* / Eestis reisimise aasta).

Eestlaste kirjeldused puuduvad	Eestlaste kirjeldused põgusad	Eestlaste kirjeldused keskmise pikkusega, sisulised	Eestlaste käsitlused põhjalikud
Hanway / Sb / 1743, 1750	Weber / Sm / 1714, 1715, 1718, 1719 La Motraye / Sb / 1726 Algarotti / määratlemata / 1739 Cook / Sb / 1750		
d'Aueroche / Pr / 1761 Wraxall / Sb / 1774 Bernoulli / Sm / 1778 Richard / Sb / enne 1780 Dimsdale / Sb / 1781 Coxe / Sb / 1785	Bellermann / Sm / 1781	Orlich / Sm / 1771 Thomson / Sb / 1788, 1791 Meerman / HI / 1800	Schlegel / Sm / 1780, 1783 Feyerabend / Sm / 1797
Carr / Sb / 1804 Green / Sb / 1805...1807 Kolbe / Sm / 1812...1820 Kosmeli / Sm / 1818 Cochrane / Sb / 1820 Granville / Sb / 1827 Grosvenor / Sb / 1827 Musäus / Sm / enne 1830 Tietz / Sm / 1831? Londonderry / Sb / 1837 Blasius / Sm / 1841 Bourke / Sb / 1845 Thompson / Sb / enne 1848	Seume / Sm / 1805 Müller / Sm / 1811, 1812 Jones / Sb / 1823 Wilson / Sb / 1826...1828 Goebel / Sm / 1828 Wegelin / Šv / Maxwell / Am? / enne 1848	Woltmann / Sm / 1830 Elliott / Sb / 1830 Ritchie / Sb / 1835	Eastlake (Rigby) / Sb / 1839–1841 Buddeus / Sm / 1843–1844

* Suurbritannia – Sb, Saksamaa – Sm, Prantsusmaa – Pr, Šveits – Šv, Ameerika Ühendriigid – Am, Holland – HI

Tabel 2. Põlisrahvused eestlased ja nende naabrid 18. ja 19. sajandi esimese poole reisiraamatutes.

Nimi, eluaastad	Rahvus / päritoluma / amet	Reisimise (peatumise) aeg Venemaal / Balti provintssides	Reisiraamatu esma-trükk, köidete arv	Eestlaste nimetused	Naaber-rahvuste nimetused
Friedrich Christian Weber, 1690...1695–1739	Sakslane / Hannover / diplomaat	1714–1719 / 1714, 1715, 1718, 1719	I–III: 1721–1740	<i>Bauren in Esthland, Einwohner des Landes, Esthischen Bauren, Country People</i>	<i>Ingrischen Bauren, Russen, Ingern, Country People</i>
Aubry de La Motraye, 1674–1743	Prantslane / Inglismaa / reisikirjanik, diplomaat (kosmopoliit)	1726 / 1726	I–III: 1723–1732	<i>Country People, Peasants, Estians</i>	<i>Country People, Peasants, Lettians, Russians</i>
John Cook, eluaastad teadmata	Inglane (šotlane?) / Suurbritannia / arst	1735–1751 / 1749 Eesti aladel, 1749–1751 Riias	I–II: 1770	<i>Peasants</i>	
Francesco Algarotti, 1712–1764	Itaallane / määratlemata / filosoof, kunstikriitik	1739 / 1739	I–II: 1769	<i>Peasants</i>	
Johann Teophil Ludwig Orlich, eluaastad teadmata	Sakslane / Saksamaa / jurist	1770–1778 / 1770–1771	1792	<i>Esthländische Bauern, Bauerstand in Liefeland, Esthland</i>	<i>Buerstand in Liefeland</i>
Johann Joachim Bellermann, 1754–1842	Sakslane / Saksamaa / teoloog, semitoloog	1778–1782 / 1778–1781	I–II: 1788	<i>Bauern</i>	
Christian Hieronymus Justus Schlegel, 1755 (1757)–1842	Sakslane / Saksamaa, hiljem Venemaa / vaimulik, riigiametnik	1780–1842 / 1780–1783, [1807, 1815, 1826, 1827, 1828, 1829]	I–X: 1819–1834	<i>Bauer, Bauervolk, Ehstnische Bauer, Ehsten, Ehstnische Nation</i>	

William Thomson, 1746–1817; 1792 kasutab pseudonüümi Andrew A. Swinton	Šotlane/ Suurbritannia / kirjanik, reisikirjanik, ajakirjanik	1788–1791 / 1788, 1791	Kaks väljaannet: 1792; I–II: 1796	<i>Livonians, Livonian peasants*, Finlanders, Fins**</i>	<i>Finlanders, Fins**, Courland peasants, Courlanders***</i>
Karl Feyerabend, u 1775–u 1829	Sakslane? / Preisimaa, Pommer / kirjanik, õpetaja	1797	I–IV: 1798–1803	<i>Esthen</i>	<i>Lieven, Letten</i>
Johan Meerman, 1758–1815	Hollandlane / Madalmaad / bibliofiil, ajaloolane, poliitik	1798–1800 / 1800	I–II: 1810	<i>Esthen</i>	<i>Letten, Finnen</i>
Johann Gottfried Seume, 1763–1810	Sakslane / Saksamaa / sõjaväelane, kirjanik	1805	1806	<i>Esthen</i>	<i>Letten</i>
Christian Müller, 178?–?	Sakslane, Saksamaa / jurist, ajaloolane, arst?	1810–1812 / 1811, 1812	Kaks väljaannet: 1813; I–II: 1814–1815		
George Matthew Jones, 1785?–1831	Inglane / Suurbritannia / mereväe kapten	? / 1823	I–II: 1827	<i>Serfs, Peasants</i>	
William Rae Wilson, 1772–1849	Šotlane / Suurbritannia / reisi- kirjanik	1826...1828 / 1826...1828	I–II: 1828		
Friedemann Goebel, 1794–1851	Sakslane / Saksamaa, hiljem Tartu / keemik, teadlane ja õppejõud	1828–1851 / 1828 - 1851	1902	<i>Landleute, Bauern, Esten</i>	
Johann Friedrich August Ludolf Woltmann, 1801–1858	Sakslane / Saksamaa / vaimulik	1830 / 1830	1833	<i>Esthen</i>	<i>finnische Völkerfamilie, Letten, Ingermannländerinnen, Russische Bauern</i>

Charles Boileau Elliott, 1803–1875	Inglane / Suurbritannia / vaimulik, reisikirjanik	1830 / 1830	1832		<i>Russians</i>
Leitch Ritchie, 1800–1865	Šotlane / Suurbritannia / kirjanik, ajakirjanik, reisikirjanik	1835 / 1835	1836	<i>Peasants of Esthonia, inhabitants, farmers, Esthonians, Esthonian population of Livonia commence</i>	<i>Livonian peasants, Letts</i>
Daniel Wegelin, 1802–1885?	Šveitslane / Šveits / teadmata	Teadmata (1825?...1843)	I–II: 1845	<i>Bauern</i>	
Elizabeth Eastlake (Rigby), 1809–1893	Inglane / Suurbritannia / kirjanik, kunstikriitik, kunstiajaloolane	1838–1841 / 1838–1841	I–II: 1841	<i>Estonian peasant, Estonian</i>	
Aurelio Buddeus, 1819–1880	Sakslane / Saksamaa / arst, kirjanik	? / 1843–1844	I–II: 1847	<i>Esthen</i>	<i>Letten, Liven, Litthauer</i>
John S. Maxwell, eluaastad teadmata	Ameeriklane? / Ameerika Ühendriigid? / teadmata	Tõenäoliselt 1840. aastad	1848	<i>Aborigines of the province of Esthonia, peasantry, Esthonians, Finns or Tschudes (vanasti)</i>	

* Rahvusi ei erista, määratleb põliselanikke administratiivjaotuse alusel, arvatavasti kehtib nimetus “Liivimaalane, Liivimaa talupoeg” nii lätlaste kui ka eestlaste kohta. Tekstis kirjeldatud rahvust aitab määrata autori asukoht (nt Tartu läheduses, Pärnu juures).

** Autor näib sel viisil nimetavat põlisrahvustest hõimlasi – Soome lahe põhjakaldal elavaid soomlasi ning Ingeri- ja Eestimaal elavaid talupoegi.

*** Taas rahvusi ei erista, määratleb põliselanikke administratiivjaotuse alusel, nimetus “Kuramaa talupoeg” tähistab arvatavasti lätlast.

Kommentaariid

- ¹ Traditsiooniliselt on peetud raamatu autoriks Harju Madise pastorit Johann Forseliust, sama seisukohta on jaganud ka Ilmar Talve (Talve 2004: 169). Forseliuse autorluse on ümber lükanud Aivar Põldvee (Põldvee 2008).
- ² Eesti alade kujutamises 19.–21. sajandi reisiruutides vt Putevoditel 2008.
- ³ Niisuguse kirjanduse näited, mis sisaldavad ülevaateid eestlastest jt Balti põlisrahvustest: [Anonüümne] 1769; Tooke 1799; Shoberl 1822.
- ⁴ Aastail 1780–1783 Eestis koduõpetajana töötanud Christian Schlegel elas elu lõpuni Venemaal, tema 10osalisest reisiruutide sarjast on kasutatud vaid 1780. aastate reisiruutide kirjeldusi; sakslane Georg von Tannenberg oli Katariina II juures sõjalises teenistuses ning avaldas 18. ja 19. sajandi vahetusel mitmed Venemaale ja selle valitsejatele pühendatud raamatud ([Tannenberg] 1805); Saksamaal õigusteadust õppinud ja 1830. aastatel pikka aega Kuramaal koduõpetajana töötanud Johann Georg Kohl (Kohl 1841). Kasutatud pole ka üle 30 aasta Venemaal elanud sakslase Eduard Kolbe äärmiselt põhjalikku arutelu Balti provintside majandusliku, poliitilise ja rahvusliku olukorra üle (Kolbe 1846); artiklis on vaadeldud vaid samas väljaandes leiduvat, enne 1821. aastat toimunud Peterburi reisiruuti kirjeldust. Siinsest käsitlusest välja jäänud eestlaste kirjeldused on väärt tutvustamist edaspidistes uurimustes.
- ⁵ Allgemeine 1875–1912, Dictionary 1885–1901 (1904), Encyclopedia 2003, Encyclopedia 2004, Gelehrte 1796–1834, Literature 2003, Oxford 2004, Recke 1827–1832, Recke & Napiersky 1859–1861.
- ⁶ La Motraye reisiruuti kirjelduse kohta vt Rennit 2011.
- ⁷ Bellermanni kohta vt Rennit 2012.
- ⁸ Schlegeli väljaande I osa ilmus 1819. aastal, selle ühe osa moodustab ulatuslik ülevaade eestlastest “Resultate eines längern Aufenthalts in Ehstland; Etwas über Form, Geist, Charakter, Sprache, Musik und Tanz der Ehstnischen Nation. Beiläufig etwas über die Schönheit der deutschen Damen in Ehstland” ([Schlegel 1819]: 227–368). Kaja Tiiseli teatel on tegemist esmalt aastatel 1787–1788 Saksamaal ajakirjas *Der Teutsche Merkur* ilmunud kirjutisega (Tiisel 2009).
- ⁹ Kohtumine muutis Schlegeli elukäiku. Chr. H. J. Schlegel sündis Jenas 1755 (teistel andmetel 1757) kooliõpetaja ja organisti perekonnas. Õppis aastail 1775–1779 Jena ülikoolis teoloogiat. Pärast ülikooli lõpetamist tuli 1780. aasta jaanipäeva paiku Eestimaaale koduõpetajaks. 1782. aastal ordineeriti Tallinnas vaimulikukuks, 1783. aastal abiellus praost Johann Christoph Pauckeri tütre Helene Eleonorega. Aastail 1783–1796 oli Schlegel Mogiljovi saksa koguduse pastor, alates 1796. aastast tegi Peterburis postidepartemangus riigiametnikuna karjääri. Aastail 1819–1834 ilmus tema 10osaline *Reisen in mehrere russische Gouvernements*, mille väärtuslikema osa moodustavad Peterburi–Tallinna–Peterburi reisiruutide (aastad 1807–1829) kirjeldused ulatuslike etnograafiliste kirjeldustega eestlastest. Eestimaa Kirjanduslik Selts valis 1842 Schlegeli oma auliikmeks. Schlegeli kohta vt Viires 2011, Tampere 2009, Tiisel 2009.

- ¹⁰ Orlichi reisikirjelduse autoriks on ekslikult peetud Johann Joachim Bellermani. Ek-sitava teabe leviku põhjused pole selged, üheski kättesaadavas 19. või 20. sajandi biograafilises teatmeteoses pole Bellermanni seostatud nimetatud väljaande ega Or-lichi nimega.
- ¹¹ Konteksti arvestades võiks arvata, et tegemist oli eesti keelega.
- ¹² Samal teemal on arutlenud Urmas Sutrop, Feyerabendi *Kosmopoliitiliste rännakute* Eestimaad käsitleva 40. kirja tõlkija ja kommenteerija. Feyerabendi deklareering sõprussidemetest Merkeliga võis olla talle omases laadis müstifikatsioon, avaldamaks toetust valgustuskirjanikule. Vt lähemalt Feyerabend 2004: 78.
- ¹³ Seume viitab 1804. aasta talurahvaseadusele, millega seati sisse vallakohtud.
- ¹⁴ Tõenäoliselt on tegemist mitmetes reisikirjades nimetatud vene, peamiselt vanausu-liste külaga praeguse Mustvee linna kohal, vn *Черный*.
- ¹⁵ Niisuguse nimetuse all ilmus kogumiku teine trükk aastal 1807.
- ¹⁶ Eastlake'i isikut ja tema reisikirjeldust on lühidalt tutvustanud Bernhard Linde 1930. aastal ilmunud jutustuse "Liivimaa jutud" eestinduse eessõnas (Eastlake 1930).
- ¹⁷ Elizabet Eastlake'i (Rigby) õde Anna Rigby (1804–1869) oli abielus Karl Georg von Wahliga (1806–1876). Kuni 1845. aastani kuulusid perekonnale Vatla ja Kiska mõis Läänemaal, Karuse vallas. Nende arstiteadlasest poeg Eduard von Wahl (1833–1890) oli Tartu ülikooli professor ja rektor aastail 1881–1885.
- ¹⁸ Lambert, mõiste füüsikalisesest optikast, nimetatud saksa füüsiku Johann Heinrich Lamberti (1728–1777) järgi.
- ¹⁹ Viiteid Kohli raamatu (Kohl 1841) kasutamise kohta leiame Buddeuse tekstist veelgi.

Allikad

[Anonüümne] 1769. *Freundschaftliche Briefe über den gegenwärtigen Zustand des Rußischen Reichs, mit richtigen und denkwürdigen Nachrichten von den gesammten europäischen und asiatischen Provinzen, verschiedenen Völkerschaften, Lebensart, Handel und überhaupt von der Macht dieses grossen Staats.*

Algarotti, Francesco 1769. *Letters from Count Algarotti to Lord Hervey and the Marquis Scipio Maffei, containing the State of the Trade, Marine, Revenues and Forces of the Russian Empire.* London: Printed for Johnson and Payne.

[Bellermann, Johann Joachim] 1788. *Bemerkungen über Rußland in Rücksicht auf Wissenschaft, Kunst, Religion und andere merkwürdige Verhältnisse.* I. Erfurt: Georg Adam Keyser.

Bernoulli, Johann 1779. *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preußen, Curland, Rußland und Pohlen, in den Jahren 1777 und 1778.* III, VI. Leipzig: Caspar Fritsch.

Blasius, Johann Heinrich 1844. *Reise im Europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841.* I, II. Braunschweig: Verlag von George Westermann.

Bourke, Richard Southwell 1846. *St. Petersburg and Moscow.* II. London: Colburn.

Buddeus, Aurelio 1849. *Halbrussisches.* I–II. Leipzig.

Carr, John 1805. *A Northern Summer; or Travels round the Baltic, through Denmark, Sweden, Russia, Prussia and part of Germany, in the year 1804.* London: printed for Richard Phillips.

Cochrane, John Dundas 1824. *Narrative of a Pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary, from the Frontiers of China to the frozen Sea and Kamtchatka, performed during the Years 1820, 1821, 1822 and 1823.* London: John Murray.

Cook, John 1770. *Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia.* Edinburgh: Printed for the Author.

Coxe, William 1792. *Reise durch Polen, Russland, Schweden und Dänemark.* III. Zürich: Drell, Geßner, Füßlin und Kompagnie.

Coxe, William 1784. *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark, interspersed with historical relations and political inquiries.* III. Dublin: S. Price.

d'Auteroche, Jean-Baptiste Chappe 1770. *A Journey into Siberia, made by Order of the King of France.* London: Printed for T. Jeffreys, Geographer to the King.

Dimsdale, Elizabeth 1989. *An English Lady at the Court of Catharine the Great. The Journal of Baroness Elizabeth Dimsdale, 1781. Edited, with an introduction and notes by A. G. Cross and illustrated with contemporary engravings and photographs of unique items in the Dimsdale collection.* Cambridge: Crest Publications.

[Eastlake (Rigby), Elizabeth] 1841. *A Residence on the Shores of the Baltic. Described in a series of letters.* I–II. London: John Murray.

Elliott, Charles Boileau 1832. *Letters from the North of Europe; or a journal of Travels in Holland, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Russia, Prussia and Saxony*. London: Henry Colburn and Richard Bentley.

Feyerabend, Karl 1801. *Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Liefland, Kurland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Gallizien und Schlesien, in den Jahren 1795 bis 1798*. III. Germanien.

Feyerabend, Karl 2004. *Kosmopoliitilised rännakud. Kiri Eestimaalt 1797*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Goebel, Friedemann 1902. *Briefe aus alter Zeit. Von Jena an den Embach*. Dorpat: Laakmann.

Granville, Augustus Bozzi 1828. *St. Petersburg. A Journal of Travels to and from that Capital; through Flanders, the Rhenish Provinces, Prussia, Russia, Poland, Silesia, Saxony, the Federated States of Germany, and France*. I–II. London: Henry Colburn.

Green, George 1813. *An original journal from London to St. Petersburg, by way of Sweden; and, proceeding from thence, to Moscow, Riga, Mittau, and Berlin*. London: printed for T. Boosey.

[Grosvenor s. Leveson-Gower, Elizabeth Mary] 1879. *Diary of a Tour in Sweden, Norway and Russia, in 1827, with letters*. London: Hurst and Blackett.

Hanway, Jonas 1754. *Beschreibung seiner Reisen von London durch Russland und Persien; und wieder zurück durch Rußland, Deutschland und Holland, in den Jahren von 1742 bis 1750*. Hamburg und Leipzig: Christian Grund und Adam Heinrich Holle.

Jones, George Matthew 1827. *Travels in Norway, Sweden, Finland, Russia and Turkey; also on Coasts of the Sea of Azof and of the Black Sea*. I. London: John Murray.

Kohl, Johann Georg 1841. *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland*. I–II. Dresden und Leipzig: in der Arnoldischen Buchhandlung.

[Kolbe, Eduard] 1846. *Rußlands inneres Leben. Dreiunddreißigjährige Erfahrungen eines Deutschen in Rußland*. I. Braunschweig: Druck und Verlag von George Westermann.

Kosmeli, Michael 1822. *Harmlose Bemerkungen auf einer Reise über Petersburg, Moscau, Kiew nach Jassy*. Berlin: in der Schüppelschen Buchhandlung.

La Motraye, Aubry de 1732. *Travels through Europe, Asia, and into part of Africa*. III. London: Printed for the author.

Londonderry, Frances Anne Emily 1973. *Russian Journal of Lady Londonderry 1836–1837*. Edited by W. A. L. Seaman and J. R. Sewell. London: Murray.

Maxwell, John S. 1849. *The Czar; his court and people: including a tour in Norway and Sweden*. Dublin: James M'Glashan.

Meerman, Johan 1810. *Reise durch den Norden und Nordosten von Europa. In den Jahren 1797–1800*. II. Weimar: im Verlage des Landes-Industrie-Comptoirs.

Müller, Christian 1813. *St. Petersburg: ein Beitrag zur Geschichte unsrer Zeit in Briefen aus den Jahren 1810, 1811 und 1812*. Mainz: Florian Kupferberg.

Müller, Christian 1814. *Wanderung von St. Petersburg nach Paris im Jahre 1812: durch die deutsch-russischen Provinzen, durch Preußen, Sachsen, Oestreich, Baiern, Württemberg und die Rheinlande*. I. Leipzig: In der Baumgärtnerischen Buchhandlung.

Musäus, Carl 1830. *Rußland, geschildert durch sich selbst; eine kurze, aber treue Charakteristik seiner Eigenthümlichkeiten und bürgerlichen Verhältnisse, mit besonderer Rücksicht auf den dahin reisenden Ausländer*. Dresden: P. G. Hilscherschen Buchhandlung.

[Orlich, Johann Teophil Ludwig] 1792. *Bemerkungen über Esthland, Liefland, Russland. Nebst einigen Geschichte Pugatschews während eines achtjährigen Aufenthalts gesamlet von einem Augenzeugen*. Prag & Leipzig: A. G. Meissner.

Richard, John 1780. *A Tour from London to Petersburg, from thence to Moscow, and return to London by way of Courland, Poland, Germany and Holland*. London: Printed for T. Evans.

Ritchie, Leitch 1836. *A Journey to St. Petersburg and Moscow through Courland and Livonia*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman.

[Schlegel, Christian Hieronymus Justus] 1819. *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. I. Reise über Ober- und Niedersachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178**. Meiningen: in der Keyssnerschen Hofbuchhandlung.

[Schlegel, Christian Hieronymus Justus] 1823. *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. II. Reise über Dorpat und einen Theil des Dörptschen Kreises durch das Pleskowsche, Polozkische und Mohilow'sche Gouvernement im Jahre 178**. Meiningen: in der Keyssnerschen Hofbuchhandlung.

Shoberl, Frederic 1822. *Russia: being a description of the character, manners, customs, dress, diversions, and other peculiarities of the different nations, inhabiting the Russian Empire*. I. London: Printed for R. Ackermann.

Seume, Johann Gottfried 1987. *Mein Sommer 1805*. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Clemens Fricke. Michelstadt: Neuthor-Verlag.

[Tannenberg, Georg von] 1805. *Bemerkungen über Rußland, seine Bewohner und deren Nationaleigenheiten, gesammelt auf einer Reise*. Fürth: Bureau für Literatur.

Swinton, Andrew A. [William Thomson] 1793. *Reisen nach Norwegen, Dänmark und Rußland in den Jahren 1788, 1789, 1790 und 1791*. Berlin: in der Bossischen Buchhandlung.

[Thomson, William] 1796. *Letters from Scandinavia, on the Past and Present State of the Northern Nations of Europe*. London: printed for G. G. and J. Robinson.

Thompson, Edward Pett 1848. *Life in Russia: or, the discipline of despotism*. London: Smith, Elder and Co.

Tietz, Friedrich 1838. *Bunte Skizzen aus Ost und Süd. Entworfen und gesammelt in Preußen, Rußland, der Türkei, Griechenland, auf den ionischen Inseln und in Italien*. I. Leipzig: F. A. Brockhaus.

Tooke, William 1799. *View of the Russian Empire during the Reign of Catherine the Second, and to the present century* I. London: printed for T. N. Longman and O. Rees, Paternoster-Row; and J. Debrett, Piccadilly.

Weber, Friedrich Christian 1744. *Das veränderte Rußland* I. Frankfurth und Leipzig: bey Nicolai Försters und Sohnes seel. Erben.

Wegelin, Daniel 1845. *Erinnerungen aus Rußland und dem Orient, aufgezeichnet durch Daniel Wegelin aus St. Gallen während seinen Reisen im Norden, in der Türkei, Palästina, Aegypten und Griechenland* I. Zürich: H. Leemann.

Wilson, William Rae 1828. *Travels in Russia* I. London: printed for Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.

Woltmann, Johann Friedrich August Ludolf 1833. *Beschreibung einer Reise nach St. Petersburg, Stockholm und Kopenhagen*. Hamburg: Hoffmann und Campe.

Wraxall, Nathanael 1775. *Bemerkungen auf einer Reise durch das nördliche Europa, besonders zu Copenhagen, Stockholm und Petersburg*. Leipzig: Johann Friedrich Junius.

Kirjandus

Allgemeine 1875–1912 = *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig.

Beller, Manfred 2007. Perception, image, imagology. Beller, Manfred & Leerssen, Joep (toim). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam & New York, lk 3–16.

Chalvin, Antoine 2010. Eesti ja eestlased 19. sajandi Prantsuse tekstides. *Akadeemia* 2, lk 296–321.

Dictionary 1885–1901 (1904) = *Dictionary of National Biography*. London.

Eastlake, Elizabeth 1930. *Liivimaa jutud*. Tallinn: Varrak.

Encyclopedia 2003 = Howgego, Raymond John. *Encyclopedia of Exploration to 1800*. Potts Point, N.S.W: Hordern House.

Encyclopedia 2004 = Howgego, Raymond John. *Encyclopedia of Exploration 1800–1850*. Potts Point, N.S.W: Hordern House.

Fält, Olavi K. 2008. Theoretical roots of the study of historical images. Alenius, Kari & Fält, Olavi K. & Mertaniemi, Markus (toim). *Imagology and cross-cultural encounters in History*. *Studia historica septentrionalia* 56. Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, lk 37–43.

Gelehrte 1796–1834 = Hamberger, Georg Christoph & Meusel, Johann Georg. *Das Gelehrte Teutschland oder Lexikon der jezt lebenden Teutschen Schriftsteller*. Lemgo.

Jansen, Ea 2007. *Eestlane muutumas ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

- Laidla, Janet 2007. Christian Kelchi “Liivimaa ajaloo” allikad. *Tuna* 4, lk 29–37.
- Laidla, Janet 2009. Ajalookirjutuse antikvaarsest suunast ja selle ilmingutest 17. sajandi Balti ajalookirjutuses. KÜNG, ENN (koost). *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 96–117.
- Leerssen, Joep 1992. Image and reality – and Belgium. Leerssen, Joep. *Europa Provincia Mundi. Essays in comparative literature and European Studies offered to Hugo Dyserinck on the occasion of his sixty-fifth birthday*. Amsterdam: Rodopi, lk 281–291.
- Literature 2003 = Speake, Jennifer (toim). *Literature of Travel and Exploration*. An Encyclopedia. London: Routledge.
- Lotman, Piret 2008. Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. Lotman, Piret (koost). *Ajalookirjutaja aeg = Aetas historicorum*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- Oxford 2004 = *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press.
- Parts, Triin 2007. *Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa Venemaale. 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool (http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/4881/Parts_Triin.pdf?sequence=1 – 1. juuli 2013).
- Plath, Ulrike 2011. *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdeheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts. Band 11. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Putevoditel 2008 = Kisseleva, Ljubov (toim). Putevoditelj kak semioticeski objekt. Universitas Tartuensis Humaniora: Litterae Russicae. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pöldvee, Aivar 2008. “Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boeckleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. Lotman, Piret (koost). *Ajalookirjutaja aeg = Aetas historicorum*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- Raik, Katri 2006. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. *Kultuuridevahelised kontaktid: ajalugu, metodoloogia, pragmaatika = Mezhhkuljturnõie kontakty: istoria, metodologia, pragmatika*. Acta et commentationes Collegii Narovensis = Tartu Ülikooli Narva Kolledži toimetised 6. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž, lk 21–45.
- Recke, Johann Friedrich von 1827–1832. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Recke, Johann Friedrich von & Napiersky, Karl Eduard 1859–1861. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen*. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Rennit, Marge 2011. Prantsuse rännumees Aubry de La Motraye ja tema 18. sajandi I poole Balti provintside kirjeldused. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2010*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 85–110.

Rennit, Marge 2012. Koduõpetajana Eestimaal. Johann Joachim Bellermani reisikiri aastast 1781. *Tuna* 1(54), lk 15–23.

Talve, Ilmar 2004. *Eesti kultuurilugu*. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.

Tampere, Herbert 2009. Rahvaluulet Chr. H. J. Schlegeli reisilt Eestimaale 1807. a. Hiiemäe, Mall (koost). *Lauluvälised*. Tartu: Ilmamaa, lk 183–192.

Tiisel, Kaja 2009. Tähelepanekuid tallinlaste ja Tallinna ümbruskonna talupoegade eluolust 18.–19. sajandi vahetusel. *Vana Tallinn. XX (XXIV)*. Tallinn: Estopol, lk 106–136.

Viires, Ants 2001. Chr. H. J. Schlegel Eesti rahvaelu vaatlejana. *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa, lk 87–111.

Summary

The Image of Estonians in the 18th and 19th century travel writing (up to the 1850s)

Marge Rennit

Keywords: travel writing, Estonians, image, 18th century, 19th century

Travel accounts were a popular kind of literature among European readers. They had an entertaining, educating and practical function. Travelogues created images for the described countries and nations and, by circulating and translating them, ensured geographically wide spread and persistence in time.

The article is aimed at analysing Estonians' image in the travelogues published in Europe in the 18th and the first half of the 19th centuries. The majority of European travelogues including descriptions of the Baltic provinces of that period were published as a result of expeditions to Russia, mainly St. Petersburg. The Baltic provinces were hardly ever the autonomous destination of travels. Forty-two travelogues by European authors including descriptions of Estonian territories were considered. Twenty of these issues completely missed descriptions of indigenous Estonian people; so only twenty-two travelogues were taken under investigation. Imagological method was used to analyse Estonians' image in these literary works.

The descriptions of Estonians dating from the 18th and the first half of the 19th centuries bear the imprint of the Enlightenment era.

The image of Estonians introduces them as people with limited mental abilities, living in poor conditions due to long-lasting oppression, and prone to vices such as laziness and excessive drinking. By their appearance, Estonians were described as ugly or even savage. Often, they were depicted as slaves who were treated like animals, with no personal willpower. As positive traits, the nation's poetic mind, beautiful language and noble character originating from the ancient 'golden' era have been mentioned.

The abolishing of serfdom in Estonia in 1816 and in Livonia in 1819 brought about an essential positive change in Estonians' image. Similar to earlier times, the travelogues of the second quarter of the 19th century maintained descriptions of indigenous people's wretched living conditions and sympathetic attitude towards peasants; yet, these were accompanied by discussions about how sensible it was to abolish serfdom, as well as its results and perspectives. Formally, Estonians had been set free; yet, in reality they were not able, willing or capable of realising their freedom. The change was clearly noticeable as compared to the image of a slave prevailing in the 18th century: instead of former hopelessness, positive development became possible.